

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Diplomová práce

Bc. Johana Breburdová

Předpony s-, z- v historickém vývoji češtiny
The prefixes s-, z- in the historical development of Czech

Praha 2014

Vedoucí práce: Doc. PhDr. Jiří Rejzek, Ph.D.

Poděkování

Děkuji doc. Jiřímu Rejzkovi, Ph.D., za vedení práce a všem, kdo se mnou v průběhu psaní této práce vcházeli ve styk, za trpělivost a pochopení.

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, dne 15. srpna 2014

.....

podpis

Abstrakt:

Diplomová práce popisuje vývoj sémantiky a užívání prefixů *s-*, *z-* a *vz-* v češtině. Po krátkém shrnutí teoretických východisek, vymezení předmětu práce a pojmů, které se v ní používají, následuje etymologický rozbor a popis významů ekvivalentů těchto předpon ve staroslověnině. Další kapitoly se podrobně věnují konkurenci všech tří prefixů ve staročeském období, popisují faktory mající vliv na vývoj jejich užívání a podávají přehled o novočeském stavu, co se týče významové stránky uvedených prefixů. Následně jsou rekapitulovány pravopisné zásady týkající se psaní *s-* a *z-* (a *vz-*) od 16. století po současnost. Poslední kapitola se zaměřuje na situaci v ostatních slovanských jazycích se zřetelem na západoslovanskou větev. Pozornost je věnována také otázce splývání prefixů *s-* a *z-* v jednu předponu.

Klíčová slova:

předpona, čeština, význam, pravopis, vývoj jazyka

Abstract:

The master's thesis describes the semantic development and usage of prefixes *s-*, *z-* and *vz-* in Czech. The thesis begins with a short summary of theoretical background, definition of the subject matter and terms used. It then proceeds with etymological analysis and description of meanings of equivalents of these prefixes in Old Slavic. Following chapters analyze the competition of the three prefixes in Old Czech, describing the factors that impacted their use and provide an overview of the matter in New Czech, with regards to the semantic aspect of the mentioned prefixes. Subsequently, the thesis summarizes orthographic principles of *s-* and *z-* (and *vz-*) from the 16th century up to present times. The last chapter provides an overview of the situation in other Slavic languages with respect to the West Slavic branch. Attention is also paid to the matter of merging the prefixes *s-* and *z-* into one.

Key words:

prefix, Czech, meaning, spelling, language development

Obsah

1. Úvod.....	7
2. Teoretická východiska	8
2.1 Prefixace	8
2.2 Jmenná prefixace	8
2.3 Slovesná prefixace	8
2.4 O vzniku (slovesných) předpon	10
2.5 Geneze prostě perfektivizační funkce.....	11
2.6 Poznámka k pojmu „rezultativita“	12
3. Etymologie.....	14
4. Staroslověnština	16
4.1 Předpona <i>sъ-</i>	16
4.2 Předpona <i>iz-</i>	17
4.3 Předpona <i>vъz-</i>	17
4.4 Slučování <i>sъ-</i> a <i>iz-</i>	18
5. 1. Významy předpon.....	19
5.1.1 Předpona <i>s-</i>	19
5.1.2 Předpona <i>z-</i>	20
5.1.3 Předpona <i>vz-</i>	21
5.2 Splývání <i>s-</i> a <i>z-</i> (a <i>vz-</i>).....	22
5.2.1 Rezultativní významy.....	23
5.2.2 Prostorové významy	24
5.2.3 Hláskové změny.....	25
5.2.4 Procesy vedoucí ke střídání předpon u stejného slovního základu	28
5.2.5 Synonymie a polysémie	32
5.2.6 Další vývoj – posuny významů, redukce forem	33
6. Současný stav.....	35
6.1 Významy předpon.....	35
6.1.1 Předpona <i>s-</i>	35
6.1.2 Předpona <i>z-</i>	37
6.1.3. Předpona <i>vz-</i>	39
6.2 Překrývání významů a funkcí předpon	40
6.3 Shrnutí.....	44

7. Pravopis, psaní s- a z-	46
7.1 Vývoj pravidel psaní s- a z- (a vz-)	47
7.1.1 16. století.....	47
7.1.2 17. století.....	47
7.1.3 19. století.....	48
7.1.4 20. století.....	51
7.2 Shrnutí.....	57
8. Ostatní slovanské jazyky	60
8.1 Západoslovanské jazyky	60
8.1.1 Slovenština	60
8.1.2 Polština	63
8.1.3 Lužická srbština	64
8.2 Jihoslovanské jazyky	64
8.2.1 Slovinština.....	64
8.2.2 Srbština a chorvatština	64
8.2.3 Makedonština a bulharština	65
8.3 Východoslovanské jazyky	65
8.3.1 Ukrajínština a běloruština	65
8.3.2 Ruština	66
9. Závěr	67
Seznam použité literatury	69

1. Úvod

Motivací pro výběr tématu méj díplomové práce byla zvědavost, jak vznikly pravopisné zásady pro používání předpon *s-* a *z-* a (naivní) očekávání, že po důkladném prostudování této problematiky již nebudu pochybovat při jejich psaní.

Cílem této práce je tedy zmapovat vývoj a současný stav předpon *s-*, *z-*, a *vz-* po sémantické stránce a rovněž podat přehled pravopisných pravidel, která způsob jejich psaní zachycovala a zároveň ovlivňovala v průběhu historické doby. Zároveň bych chtěla zjistit, které faktory (jako sémantika, zvuková podoba, pravopis) v jaké míře ovlivňovaly jejich vývoj do současné podoby a porovnat situaci v češtině se situací v jiných slovanských jazycích, v nichž se mnohdy ekvivalenty těchto předpon sloučily v jeden prefix. Do výkladu zahrnu i předponu *vz-*, která kvůli své zvukové i významové blízkosti s předponami *s-* a *z-* v jejich vývoji rovněž hrála roli.

Při zpracovávání toho tématu vycházím z české literatury týkající se slovesných předpon, vidu a historické mluvnice, z článků v odborných jazykovědných periodikách, zahraniční stati o vlivu vývoje předpon *s-* a *z-* na ustanovování kategorie vidu ve slovanských jazycích, z dostupných výkladových slovníků češtiny i ostatních slovanských jazyků a jiných příruček, zejména o pravopisu, a to ze současných i historických.

V odkazech na použitou literaturu v některých případech uvádím místo jmen autorů zkratku, pod kterou je daný titul dohledatelný v seznamu použité literatury (tam, kde jde o kolektiv, kde autor není uvedený, nebo tam, kde se jedná o zavedenou zkratku, případně v rámci úspornosti, pokud se k dané publikaci odkazuje opakovaně).

2. Teoretická východiska

2.1 Prefixace

Prefixace je jeden ze způsobů tvoření slov odvozováním. Spočívá v přidání předpony k základnímu slovu (nejen ke kmeni jako u sufixace). V určitém ohledu se tvoření slov předponami blíží kompozici, rozdíl je v tom, že prefix nemůže nikdy stát samostatně. Předpony jsou většinou vázány na určitý slovní druh, jen některé se mohou pojit s více z nich. Odvozování předponami od celých slov se uplatňuje zejména u sloves, v menší míře u jmen. (Dokulil 1962, s. 51; Šmilauer 1971, s. 12)

2.2 Jmenná prefixace

Jmenné prefixy jsou pravé – nepředložkové a nepravé – pocházející z předložek. Tato práce se jmennými prefixy zabývat nebude. Předpony, které jsou předmětem této práce, jsou primárně slovesné; pokud se *s-*, *z-* nebo *vz-* vyskytují u jmen nebo jiných slovních druhů, jde o odvozeniny ze sloves či výsledek spřahování předložkových vazeb.

2.3 Slovesná prefixace

Prefixace je nejproduktivnější a nejfrekventovanější způsob odvozování sloves. Základním způsobem tvoření sloves prefixací je přidání předpony k slovesnému základu (čistá prefixace). Prefixací se ale slovesa tvoří i ze substantiv a adjektiv. Pokud je základem podstatné jméno nebo přídavné jméno, jde o smíšenou prefixaci – prefixálně-konverzní nebo prefixálně-sufixální. (MČ1, s. 389n.)

Slovesná prefixace má kromě slovotvorné funkce i funkci gramatickou, a to perfektivizační (v omezeném počtu případů se vyskytuje i funkce futurální, viz níže). V různých pojetích se vymezení funkce prefixace liší, někteří autoři popírají prostě vidovou funkci prefixů, protože předpony s sebou vždy nesou nějakou významovou obměnu.¹

V této práci budu vycházet z většinového pojetí, které s existencí prostě vidových předpon, tedy takových, které pouze perfektivizují sloveso a nenesou žádný lexikální význam, počítá. Neexistují ovšem předpony, které by tuto funkci plnily

¹ Viz např. Sekaninová 1968.

univerzálně, tzn. jednotlivé předpony se nedají rozdělit na lexikálně modifikující a prostě vidové, s různými slovesy a v různých kontextech plní jedna předpona různé funkce. Dá se pouze konstatovat, že některé z předpon tuto prostě vidovou funkci plní častěji než jiné.

Prefixace nicméně nejčastěji plní funkci gramaticko-lexikální, vytváří nové lexémy s modifikovaným významem, ale zároveň i perfektivizuje sloveso² (což neznámá, že by se prefix nemohl pojit s dokonavým slovesem) – prefix je ve spojení se slovesným základem většinou polyfunkční. Šlosar (1981, s.136; HMČ, s. 330) stanovuje trojí funkci slovesných předpon:

- 1) prostorově či časově (nebo obecně lexikálně) modifikační
- 2) vyjádření způsobu slovesného děje
- 3) vidovou (to je jediná funkce, která může být zastávána samostatně).³

Rozdíly mezi první a druhou skupinou prefixů mohou být více či méně výrazné, pokud ale rozvíjíme sloveso více než jednou předponou, kombinovat se dají pouze členy různých skupin. V takovém případě je potom prostorově modifikační předpona blíže základu než způsobová: *poroznášet, dovybalit* atp. (HMČ, s. 331). Pokud je sloveso rozvíjeno dvěma předponami ze stejné skupiny, je to signál, že konkrétní spojení slovesa s předponou je již na vysokém stupni lexikalizace a nepociťujeme jej jako prefigované (*vysvléknout*). Tyto principy platí v češtině po celou historickou dobu. Průvodním jevem lexikální modifikace slovesa může být i změna valence. Pokud k ní dochází, signalizuje to větší významový posun mezi základovým a prefigovaným slovesem (MČ1, s. 393).

Způsobem slovesného děje rozumíme bližší specifikaci děje vyjádřeného slovesem. Zahrnujeme sem fáze děje (ingresivnost, finitivnost), distributivnost a vyjádření míry děje⁴ (HMČ, s. 332). Futurální funkci Šlosar v Historické mluvnici češtiny probírá v rámci vyznačování způsobu děje, jde ale spíše o funkci gramatickou,

² S výjimkami, jako je prefix *ne-*, *sou-*, prefixy s dlouhou samohláskou a prefix *po-* ve futurální funkci. Kopečný (1962, s. 97n.) uvádí, že předpona perfektivizuje vždy, a argumentuje proti námitkám k tomuto tvrzení.

³ Ella Sekaninová (1973) vymezuje na základě strukturně-sémantické analýzy také tři skupiny předpon, podle toho, jakou měrou působí na lexikální význam slovesného základu. Předpona může (1) nést lexikální význam (nejen prostorový), (2) zvýrazňovat způsob slovesného děje, nebo (3) plnit funkci čistě vidového ukazatele.

Šlosar v kapitole Slovtvorba v Příruční mluvnici češtiny (PMČ, s. 198) k těmto třem funkcím přidává ještě funkci hodnotící, spočívající ve vyjádření stanoviska k provedení či průběhu děje (např. *zaplavat si* – uspokojení z děje).

⁴ Sekaninová (ibid.) a například i Kopečný (1962) nebo Šmlauer (1971) při popisování předpon zvýrazňujících způsob slovesného děje postupují detailněji a třídí je do více skupin, pro tuto práci ale takto podrobné třídění není podstatné.

nemodifikuje sloveso lexikálně. Předpona připojením k přítomnému tvaru slovesa vytvoří nedokonavé futurum (v dnešní češtině tuto funkci plní předpona *po-* u sloves vyjadřujících pohyb: *ponesu, poběžím*).

K rozpoznání prostě vidové funkce nám může pomoci zjištění, zda se od slovesa s danou předponou dá utvořit sekundární imperfektivum. Pokud ne, je předpona prostě vidová. Pokud se takové imperfektivum utvořit dá, mělo by být plně synonymní s imperfektivem prvotním, aby se předpona dala považovat za prostě perfektivizující. Tato kritéria jsou uvedena v Mluvnici češtiny 2 a pracuje s nimi také např. Kopečný (1962).

Šlosar (1981, s. 134) uvádí, že neexistence sekundárních imperfektiv je průvodním jevem při vzniku prostě vidových předpon, „který však nenastupuje při tomto přerodu bezvýjimečně“.⁵ Jistějším kritériem pro prostou vidovost předpony je podle něj to, že překročila sémantická omezení daná subsumpcí⁶ (Šlosar 1978, s. 164). Sám navíc v rámci monofunkční vidové prefixace rozlišuje mezi prostou perfektivizací a tvořením „rezultativ“.⁷ Ta se od prostých perfektiv liší tím, že k nim existují sekundární imperfektiva⁷ a dají se tvořit pomocí širšího repertoáru prefixů. Mají zpravidla subsumpční východisko.

Sekaninová (1973, s. 199) nepovažuje existenci sekundárního imperfektiva za formální překážku při označování předpony jako ukazatele slovesného děje nebo prostě vidovosti. Prostě vidové předpony ale na rozdíl od ostatních dvou skupin prefixů nelze při strukturně-sémantické analýze nahradit lexikálně (HMČ, s. 338).

2.4 O vzniku (slovesných) předpon

V historické době splývá předpona se slovesem v jedno slovo, ale dříve tomu tak nebylo. Předpony byly v předhistorické době samostatnými slovy, příslovci. Jejich úkolem bylo přesněji určovat slovesný děj, zejména místní odstíny, tak jak to dnes dělají předložky a předpony (*trhnout – protrhnout, roztrhnout* atp.).

⁵ Z existence sekundárních imperfektiv můžeme podle Trávníčka (1923, s. 165) usoudit na to, že původně předpony nezastávaly jen prostě perfektivizační funkci – až v průběhu dějinné doby se mnohá takto utvořená imperfektiva stávají zbytečnými a hynou. Ale je třeba mít na paměti, že se ještě nějakou dobu po tom, co začala být zbytečná, protože předpona byla vnímána jako prostě vidová, udržela a byla používána.

⁶ O subsumpci viz níže oddíl o genezi perfektivizační funkce.

⁷ „Většina aspektologů považuje toto rozlišování za nepodstatné, ale skutečnost, že imperfektivní protějšky v podobě sekundárních imperfektiv v některých případech během historické doby přežívají, zatímco jindy zanikají nebo vůbec nevznikají, představuje praktickou oporu našeho pojetí.“ (Šlosar 1981, s. 122)

Když se sloveso spojovalo se jménem, těchto příslovci se používalo zprvu jen fakultativně: **lúčiti koho* = odlučovati od koho, ale kromě toho se odluka, která tkvěla v genitivu (ablativu) zdůrazňovala příslovcem *ot*, tedy **lúčiti koho ot*.

Postupně se užívání příslovci stalo pravidlem. Tato příslovce se dříve vztahovala stejně ke slovesu i k předmětu, ale později ztratila tento ráz a spojovala se buď se jménem, čímž se stávala předložkami, nebo se slovesem, takže se stávala předponami, nebo se spojovala s obojím a stala se předložkou i předponou (jak tomu bylo v případě *s-*, *z-* i *vz-*).

V nejstarším historickém stavu češtiny tak máme typ *otlúčiti čeho*, *lúčiti ot čeho* nebo *otlúčiti ot čeho*. (Trávníček 1923, s. 68–69)

2.5 Geneze prostě perfektivizační funkce

Primární, původní význam prefixů je čistě prostorový. Na ten ještě dnes ukazují v mnohých případech předložky (např. původní odlukový význam předpony *u-* je patrný z vazby *utěct od něčeho*) (Trávníček 1923, s. 166). Z něj se postupně vyvíjely další, abstraktnější významy a gramatické funkce.⁸ Prostě perfektivizační funkce má základ v subsumpci: prefix se připojí ke slovesnému základu, který obsahuje významový rys shodný s významovým rysem předpony. Ta potom působí sémanticky prázdňě – například *přiblížit se*, *rozdělit*.⁹

V dalším stadiu se prefix šíří od sloves, kde vystupuje jako subsumpční, po synonymních a hyponymních (nebo též antonymních) řadách k více a více lexémům. Ještě pokročilejší fází je uplatnění předpony u produktivního slovtvorného typu (zdá se, že důležitým krokem je produktivní role prefixu při perfektivizaci deadjektiv; Šlosar 1981, s. 135) a překročení sémantické motivace. Takto se postupně původní význam

⁸ Viz Dickey 2007, s. 9: „... well documented semantic development from concrete spatial meanings via non-spatial telicity to abstract perfectivization that Slavic prefixes tend to undergo...“

⁹ Z diachronního hlediska je tedy tvoření slov prefixy, jejichž význam je shodný s některým významovým rysem slovesa, vlastně lexikální modifikací, jež ale není navenek patrná. Ze synchronního hlediska však jde o gramatické, vidové předpony, jak ve svých statích na toto téma píše Ivan Poldauf (1954, 1956), který termín „subsumpční“ nahradil českým ekvivalentem „řadicí“ předpona.

MČ 1 vyděluje řadicí předpony jako další typ vedle prostě vidových, lexikálních a modifikačních (ty blíže určují druh slovesného děje). Ve shodě s Poldaufem uvádí, že řadicí prefix nepřidává slovesu žádný významový rys, nýbrž pouze vytýká některý ze sémantických rysů slovesa.

Ve Tvoření slov v češtině 1 (Dokulil 1962, s. 51) k subsumpci najdeme poznámku: „Je-li význam předpony implicitně již obsažen ve významu slovesa základového, předpona tento význam pouze zdůrazňuje, stává se však z hlediska lexikálního významu slovesa neobligátní a směřuje k tomu, aby se stala pouhým nositelem perfektivizace slovesa.“

K problematice pojetí řadicích předpon viz polemiku Poldaufa s Kopečným ve Slově a slovesnosti (Poldauf 1945, 1956, Kopečný 1956 a další).

předpony zastírá a prefix je pocíťován jako sémanticky „prázdný“¹⁰. (Šlosar 1978, 1981, HMČ)

Jedním z jevů hrajících roli v tom, že se původní prostorový význam předpon stíral, mohlo být podle Trávníčka (1923, s. 165) i vynechávání (nebo změna) předložkových vazeb. Původní význam předpony (totožný s významem předložky) tak přestal být zvýrazňován zároveň užitou předložkou, a tím pádem se zatemňoval. Jako příklad je tu uvedena i předložka *vz* a předpona *vz-*. „Dokud se říkávalo *vzvolati vz koho*, třeba již vedle *vzvolati na koho*, mohl se pocíťovat původní význam předpony *vz*. Když se však časem začalo pravidlem říkati *vzvolati na koho*, zapomínalo se na původní význam předpony *vz*.“

Sloveso s předponou, která je dnes prostě vidová, může být tedy pokračovatelem slovesa, ve kterém měla tato předpona ještě lexikální význam, který byl ale časem potlačen, nebo může být výsledkem derivace již lexikálně prázdnou předponou s prostě perfektivizační funkcí (Trávníček 1923, s. 165, 172).

2.6 Poznámka k pojmu „rezultativita“

V dalším výkladu o významech předpon a jejich vývoji se často vyskytuje pojmy „rezultativní význam“, „rezultativita“, „rezultativa“. Jak je uvedeno výše, Šlosar (1981) rezultativnost řadí k funkci čistě vidové. K té má velmi blízko: rezultativita je abstraktní význam vyjadřující změnu stavu, dovedení děje někam, k nějakému výsledku. Je to jeden z hlavních příznaků dokonavosti (viz MČ1, s. 392). Pokud je předpona rezultativní, má její zdokonavující funkce navrch, ale není jediná, kterou v konkrétním slovese předpona zastává.

Z diachronního hlediska je to jakýsi mezikrok ve vývoji prostě perfektivizační funkce předpony. Prostá perfektivizace pomocí předpon *s-* a *z-* (a *vz-*) se nevyvinula přímou metaforizací z prostorových významů, ale její vývoj vedl přes rezultativní významy těchto předpon (respektive **ṣb-* a **j̣bz-*), založené na schématu přechodu ze

¹⁰ Takový výraz použil i Marc Vey: *préverbes vides, prázdné předpony (Les préverbes „vides“ en tchèque moderne*, Revue des études slaves 29, 1952, s. 82–107). V češtině tomu odpovídá termín „prostě vidové předpony“.

stavu 1 do stavu 2 (transition from S^1 to S^2), které pramení zase z „teličnosti“ vlastní prostorovým významům předpon (Dickey 2007, 17, 20)¹¹.

Perfektivizační a rezultativní funkce předpony tedy nejsou zaměnitelné pojmy, ale většinou je od sebe také nelze zcela oddělit, protože spolu těsně souvisejí.

¹¹ Dickey zde pracuje s poznatky Sarah Shullové o vztahu mezi prostorovými významy prefixů a jejich abstraktními a perfektivizačními funkcemi: Shull, Sarah. *The experience of space: The Privileged Role of Spatial Prefixation in Czech and Russian*. Mnichov: Otto Sagner, 2003.

3. Etymologie

Předpona (a s ní homonymní předložka) *s-* má původ v praslovanském **sъ, sъn-*¹², k tomu se rekonstruuje indoevropské **som-* s významem „dohromady, s“. Stejného původu je i jmenná předpona *sou-* (psl. **sъ-*, ie. **som-*)¹³ (Rejzek 2001, ESJS 15). Machek (1968, též Holub – Lyer 1968) uvádí ještě jeden ie. zdroj předložky a předpony *s*, a to konstrukt **kom-*, ze kterého se vyvinula předložka s genitivní a akuzativní rekcí a předpony s významem „dolů“, odpovídající genitivní rekcí, a „úplné vykonání něčeho s dovršujícím výsledkem“, která je psaná *z-*. Předložka s instrumentálem a jí odpovídající předpona s významem „spolu“ podle Machka pocházejí z ie. **kom-*. Toto pojetí je ale přijatelné jen s potížemi.¹⁴ Rejzek (2001) uvádí, že význam „dohromady, s“ je u této předpony původní, význam „(z povrchu) dolů“ se vyvinul sekundárně¹⁵.

Kromě této předpony je komponentem některých českých slov i starobylá předpona *s-* s ie. východiskem **(e)su-* s významem „dobrý“, případně „dobře, hojně, pěkně“. Mezi tato slova patří například *šťěstí, smrt, smetana, zdravý* a další, z dnešního hlediska je ovšem v těchto případech předpona neodlučitelná, plně lexikalizovaná a běžným uživatelem jazyka nerozpoznatelná (Rejzek 2001, Machek 1968, ESJS 15). Tato stará předpona není předmětem této práce.

Předpona *z-* a předložka *z* mají praslovanského předchůdce **(j)ъz* s významem „ven, z“ (Rejzek 2001, ESJS 5). I Machek (1968) uvádí původní význam předpony stejný jako u předpony *vy-*, tedy elativní. Předpona ve slovech jako *zčervenati, zmlátiti* má podle něho původ v *sъ* z původního ie. **kom-*.

¹² „O pův. podobě *sъn* svědčí náslovné *n-* u zájmen (*sъ њимъ < sъn jimъ ...*) – jakož i podoby *sъn-iti, sъn-eti, sъnъmъ* ap., stč. *sňatek ...*“ (Kopečný 1973, s. 245); „... v pozicích před souhláskou pak *-n* zanikalo a jako předl. se generalizovalo **sъ ...*“ (Rejzek 2001)

¹³ Předpona *sou-* se vyskytuje i u malého počtu sloves (*souznít, soucítit...*), je však neobvyklá tím, že nemění vid základového slovesa (Dokulil 1962, s. 52).

Při tvoření jmen ze sloves je často ekvivalentem předpony *s-* (*shrnout – souhrn, sepsat – soupis*). (Šmilauer 1971, s. 70)

¹⁴ „[Machek] soudí, že obě odlišná ide. etyma, **kom* ‚desuper‘ a **som* ‚spolu‘ splýnula ve sl. v podobě *som*, v lat. *kom* (= *cum*). Pro slovanštinu by tato domněnka byla přijatelná (výsledná podoba by si ponechala oba základní významy, rozlišené rekcí); tíže pro latinu, kde by se do ablativní podoby *kom* přestěhoval právě jen asociativní význam ze **som*, kdežto její pův. význam by vymizel(?)“ (Kopečný 1973, s. 255)

¹⁵ Kopečný (1973, s. 255) uvádí Fraenkelovu tezi – vykládá genitivní rekcí tak, „že se před gen. = abl. dodatečně předložilo *sъ*, znamenající pospolitost, aby se silněji zdůraznil bod, s nímž včetně děj začíná.“

Konečně předpona *vz-*, původně i předložka, s významem „vzhůru, proti něčemu“ má původ v praslovanském *vъz-*. V češtině se často *v-* odsouvá, a tím dochází k zjednodušení předpony a jejímu splýnutí se *z-* nebo (vlivem spodoby znělosti) *s-*. (Rejzek 2001, Machek 1968, Holub – Lyer 1968)

Ke křížení a splývání předpon *jbz-*, *sъ-* a *vъz-* ovšem dochází v řadě jazyků, a to vlivem výslovnosti i grafiky, zejména tam, kde z původního *jbz-* vzniklo *z-* (Machek 1968, ESJS 5, Holub – Lyer 1968).

4. Staroslověnština

Na významy předpon *s-* a *z-* (jejich předchůdců) v praslovanštině se dá usuzovat nejspíše z nejstaršího zachyceného slovanského jazyka, staroslověnštiny. V sémantické analýze jejich prefixů *sbn-*, *iz-* a *vbz-* budu vycházet z práce Stephena Dickeyho (2007, s. 9–12), který interpretuje poznatky Stanisława Słonského¹⁶, z publikace Dušana Šlosara *Slovotvorný vývoj českého slovesa* (1981)¹⁷ a etymologických slovníků staroslověnštiny a slovanských jazyků (ESJS, Kopečný 1973).

4.1 Předpona *sb-*

Základní prostorové významy předpony *sb-* odpovídaly významům předložky. Instrumentální rekcí odpovídal význam „směřování dohromady“, genitivní vazbě odpovídal význam „směřování shora dolů nebo pryč“ (Šlosar 1981, Kopečný 1973). Těmto významům v Dickeyho práci odpovídají významy „centripetal“ a „downward-ablative“.

Z těchto prostorových významů se vyvinuly další, abstraktní. Je to především rezultativní význam, jež uvádějí jak Šlosar, tak Dickey, s tím, že je nejrozšířenějším ze všech užití prefixu *sb-* ve staroslověnštině (ve zkoumaném materiálu). Dickey přidává ještě význam „concomitant-action“, tedy odstín komitativnosti, který je obsažen v předložce s instrumentální rekcí a souvisí s významem „dohromady“.¹⁸

Rezultativní význam předpony *sb-* je zde již vzdálen původním prostorovým východiskům a podle Dickeyho anticipuje prostě vidové předpony existující v moderních slovanských jazycích. I Kopečný (1973, s. 254) uvádí, že od obou prostorových významů „je cesta k prostým perfektivům“. Podle Šlosara je ovšem tendence k prosté perfektivizaci u předpony *sb-* menší než u předpony *iz-* (Šlosar 1981, s. 92).

¹⁶ Słonski, Stanisław. *Funkcje prefiksów werbalnych w języku starosłowiańskim (starobułgarskim)*. Warszawa: Nakład Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1937.

¹⁷ Pro účely své studie konfrontoval slovesný materiál z pěti období od nejstarší doložené podoby spisovné češtiny po současný jazyk a staroslověnskou verzi stejného textu – překladu žaltáře. Pro konkrétní výčet použitých textů viz Šlosar 1981, s. 5n.

¹⁸ V dalších výkladech se mu ale již nevěnuje. Ani jiní autoři, z jejichž výkladů vycházím v této a následující kapitole, do výčtu významů slovesné předpony význam „spolu“ výslovně nezařazují. Je možné, že je tomu tak kvůli blízkosti tohoto významu s prostorovým významem (oba jsou příbuzné s významem předložky s instrumentálem), pod nějž jej implicitně zařazují jako jeho odstín. (Viz i kapitolu 6, významy předpony *s-* v současné češtině.)

4.2 Předpona *iz-*

Převaha základního prostorového významu „zevnitř ven“ předpony *iz-* ve staroslověnském materiálu naznačuje, že v praslovanštině byla tato předpona významově „značně homogenní“ (Šlosar 1981, s. 104).

Její dalším, již abstraktním významem je rezultativnost, a to s odstínem „vyčerpání děje“. Tento význam měla předpona *iz-* se slovesy neoznačujícími fyzický pohyb. (Šlosar 1981, Kopečný 1973)

Dickey uvádí kromě primárního prostorového významu elativního ještě tři další, z něho vycházející abstraktní významy: „effective“, tedy ekvivalent k „důkladnému provedení děje“ či „vyčerpání dějem“, dalším je čistě rezultativní význam a posledním distributivní. Tento výčet je ovšem doprovázen poznámkou, že Słonski většinu sloves popisuje pomocí dvou z těchto označení zároveň – jde tedy spíše o jednu skupinu rezultativních významů s detailnějším rozlišením jednotlivých odstínů. Šlosar ovšem distributivnost předpony *z-* zmiňuje až v souvislosti se starou češtinou (Šlosar 1981, s. 106). Jak podotýká jinde (ibid., s. 120), distributivní složeniny se ve staroslověnině vyskytovaly, ovšem v materiálu jím zkoumaném utvořené pouze pomocí prefixu *po-*.

4.3 Předpona *vъz-*

Prefix *vъz-* byl již ve staroslověnině na poměrně vysokém stupni lexikální prázdnoty (Šlosar 1974–1975) a jeho základní prostorový význam „vzhůru“, jenž je východiskem všech ostatních významů a funkcí, byl v menšině. Abstraktní významy převažovaly a byly již ve staroslověnině poměrně dost diferenciovány. Druhým prostorovým významem bylo „směřování proti něčemu“, původně snad „vzhůru proti něčemu“. Šlosar uvádí ještě málo častý významový odstín „ven“.

Hojně zastoupeným významem je abstraktní význam ingresivní, tedy „začetí, vzplanutí děje“. Z něj se mohla vyvinout i funkce futurální¹⁹, o které sice není jisté, že se rozvinula už ve staroslověnině, ale některé doklady tomu nasvědčují. Další gramatickou funkcí je prostá perfektivizace sloves. Kopečný (1973, s. 279) píše, že u *vъz-* existuje tendence oslabovat původní význam (vzniká „bezbarvý prefix“) a také že některá slovesa z výše uvedených významových skupin jsou blízká prostým perfektivům nebo je suplují. Velkou roli (tak jako jinde) zde hraje patrně subsumpce.

¹⁹ Funkce vznikla „přehodnocením významu přítomných tvarů s ingresivními prefixy: *vъznenaviditъ* „začne nenávidět“ → „bude nenávidět““ (HMČ, s. 333).

U předpon *iz-* a *vъz-* docházelo ve staroslověněštině ke spodobě koncové hlásky nebo zjednodušování souhláskových skupin na morfematickém švu, které se promítaly i do grafické formy: vznikají varianty *is-*, *vъs-*, *vъ-* a některé další (Vajdlová 2013, s. 270; ESJS 15).

4.4 Slučování *sъ-* a *iz-*

K vzájemným záměnám předpon *sъ-* a *iz-* ve staroslověněštině ještě podle Šlosara příliš nedochází, i když Kopečný uvádí Ljapunovův názor, že tyto prefixy byly již odedávna zaměnitelné (Kopečný 1973, s. 80). Také u Dickeyho (2001, s. 12) a Vajdlové (2013, s. 270) se setkáváme s poznámkou, že u některých sloves se ve staroslověněštině prosadily obě předpony ve stejném významu (*izpěti/sъpěti*, *izgorěti/sъgorěti*), což způsobilo vznik redundantních či vzájemně si konkurujících dublet, a to právě s rezultativním významem, který je společný oběma prefixům.

5. Staročeské období

V této kapitole se budu věnovat nejprve jednotlivým předponám a významům, které ve staročeském období měly, a posléze tomu, jak spolu všechny tři předpony na základě svých významů i blízkosti forem v průběhu historické doby interagovaly a které faktory hrály roli ve vývoji směrem k dnešnímu stavu.

5. 1. Významy předpon

Ve staré češtině se po zániku jerů (a pobočného j- u předpony z-: *j_bz- → jz- → z-) ²⁰ setkáváme s předponami s-, z- a vz-.

Jejich významy jsou následující (v jejich výčtu vycházím ze Šlosarova pojetí v knize Slovtvorný vývoj českého slovesa):

5.1.1 Předpona s-

Prostorový význam „dohromady“ je stále velmi častý, předpona je v tomto významu produktivní po celou historickou dobu, a to i proto, že neexistuje žádný přímo konkurující prostředek. S druhým prostorovým významem „shora dolů nebo pryč“ se to má podobně, svoji produktivitu si rovněž udržuje.

Co se týče rezultativního významu, jak už bylo řečeno výše, další sémantické vyprazdňování prefixu se s- netýká tolik jako předpony z-. Z materiálu zkoumaného Šlosarem je vidět, že s- jako rezultativní prefix ztrácí produktivitu: před nepárovými souhláskami se jen ojediněle objevuje u nově utvořených sloves prefix s-; někdy ale vlivem subsumpcie ztrácí s- svoje prostorové významy a přiklání se spíše k rezultativnímu významu.

Nicméně i v perfektivizační funkci, ke které je od rezultativního významu blízko, byl prefix s- ve staré češtině ještě běžný. Nacházíme ji hlavně u sloves vyjadřujících vznikání (*stvořiti, skutiti*), u sloves vyjadřujících příznivé působení („conservandi“; *skryti, slitovati se*) a u skupin sloves opačných významů: nepříznivého působení (*selhati, shřešiti*) nebo přímo vyjadřujících zánik (*sežrati, shniti*). U posledních jmenovaných je dokonce produktivní po celou historickou dobu. Objevuje se ovšem až na výjimky jen u sloves začínajících na neznělou souhlásku a h či v.

²⁰ Viz Hujer 1961, s. 124.

5.1.2 Předpona z-

Předpona z- již brzy ve staré češtině ztrácí produktivitu v prostorovém významu „ven“. Tam ji zastoupila předpona vy-, slovesa s elativním z- jsou ojedinělá²¹. Fakt, že předpona z- takto ztrácí základ svého prostorového významu, patrně napomáhá jejímu rozvoji v abstraktních funkcích.

Převažujícím významem prefixu je rezultativnost – „dovedení děje do očekávaného konce“. Zároveň se rozvíjí i prostě perfektivizační funkce. Kritériem pro rozlišení těchto dvou skupin je zde pro Šlosara existence sekundárních imperfektiv (pokud neexistuje, je předpona prostě perfektivizující). Poměr se postupem času zvyšuje ve prospěch druhé skupiny, kde již prefix úplně ztrácí lexikální význam.

Podle Šlosara (1978) bylo pro rozšíření prostě perfektivizačního z- k širokému významovému okruhu sloves zásadní, že se začalo uplatňovat ve skupině deadjektiv, tedy že se začalo rozšiřovat nejen po sémantických řadách²², ale i v rámci slovo tvorného typu.

Podobný názor zastává i Dickey: rozšíření s-/z- jako produktivního rezultativního prefixu ke slovesné skupině inchoativ²³ mělo hlavní roli v tom, že rezultativita se stala centrálním významem této předpony a ta směřovala k tomu, stát se univerzálním prostě perfektivizačním prefixem. Je důležité zmínit, že inchoativa tvořená předponou z- v sobě kromě prostého vyjádření změny stavu nesla odstín „úplnosti“ děje; v porovnání s prefixem po-, kterým se v češtině také tvoří inchoativa, ale který přidává naopak významový odstín „trochu, poněkud“, např. *pobělet* vs. *zbělet* (Dickey 2007, s. 17).

Přechodně získává z- také další gramatickou funkci, futurální, a to patrně působením předpony vz- (viz níže). Tato funkce však brzy zaniká, stejně tak jako u předpony vz-.

²¹ Elativní význam se „nevypařil“, je možné, že vlivem hláskové blízkosti předpon splynul s ablativním významem předpony s- (dolů / pryč odněkud) (Dickey 2007, s. 13).

O sblížení předpon v těchto významech a rozšíření předpony vy- viz níže; podrobněji Trávníček 1923, s. 173n.

²² Těmi byly podobně jako u prefixu s- skupiny sloves vyjadřujících likvidaci/zánik, nepříznivé působení a také vznikání. Postupně se u sloves likvidace „aspoň v náznaku“ ustaluje hláskově podmíněná komplemetární distribuce mezi s- a z- (kterou ale novočeská grafika nerespektuje) (Šlosar 1981, s. 132).

²³ Inchoativy se míní deadjektivní slovesa s významem „stávat se nějakým“. Dickey dále uvádí, že předpona z- se stala produktivní i u dalšího typu deadjektiv, u faktitiv („činit nějakým“).

Šlosar (1974–1975) uvádí „inchoativní“ jako jednu z funkcí prefixu vz-; v tomto smyslu, při vymezení významu slovesných předpon, budu používat i nadále výraz „ingresivní“.

Produktivní je ovšem prefix v distributivním významu, často u již prefigovaných sloves. Zřídka se setkáváme s použitím předpony *z-* v původním významu vlastním prefixu *s-*, tedy „dohromady“ nebo „dolů“, respektive v původním významu předpony *vz-*, tedy „vzhůru“. Jde tu pravděpodobně o vliv asimilace znělosti a zjednodušování *vz-* na *z-*. Tyto průniky byly novočeskou úpravou pravopisu odstraněny.

Začínající asimilace znělosti měla ovšem podíl na integraci obou (respektive všech tří, včetně *vz-*) prefixů v rezultativním významu, který jim byl společný. O tomto slučování viz níže.

5.1.3 Předpona *vz-*

Prefix *vz-* ve svých významech navazuje na stsl. diferenciaci. Objevují se rezultativnost či prostá perfektivizace, často mají subsumpční základ. V rané češtině konkuruje *vz-* předponám *s-* a *z-* u sloves se sémantickým rysem vznikání.

Po nějakou dobu se rozvíjí futurální a hlavně ingresivní význam („začetí, vzplanutí děje“) prefixu *vz-*. Ingresivní funkce je ale zároveň perfektivizační, a proto přidáním ingresivního *vz-* ke slovesu v přítomném tvaru vznikne dokonavé sloveso, tedy tvar futura. Předpona *vz-* však měla v rámci futurální funkce i schopnost tvořit futurum připojením k přítomnému tvaru, aniž by sloveso přestalo být imperfektivem. Tyto funkce, futurální a perfektivizující ingresivní (respektive prostě perfektivizační), byly v rozporu, a proto také časem zanikají (futrální zcela a perfektivizační z velké části; Šlosar 1974–1975, s. 40). Ve funkci prostě perfektivizační začíná převažovat prefix *z-*, ve funkci ingresivní je *vz-* zatlačováno předponou *roz-* nebo *za-* (Šlosar 1974–1975, 40).

Produktivní (i když početně nijak závratně) po celou historickou dobu zůstal prefix ve svých prostorových významech, zejména ve významu „vzhůru“, význam „proti“ je zastoupen méně. Tyto předpony se pochopitelně používaly i v abstraktnější modifikaci prostorových významů. Vajdlová (2013, s. 273) uvádí slovesa s významem „projevení odporu, postavení se na odpor“ a „nabýt něčeho na vyšší úrovni, ve větší míře“. Některá z nich lze ovšem hodnotit i jako případy prosté perfektivizace nebo vyjádření ingresivnosti, protože mívají subsumpční povahu (*vzbúřiti se*, *vzprotiviti se*).

Vajdlová (2013, s. 277) zmiňuje ještě jeden význam, který měla předpona *vz-* ve staré a střední češtině: „realizace nějaké činnosti obvyklým, náležitým, žádoucím způsobem“. Jde také o abstraktní modifikaci prostorového významu „směřování

vzhůru“, ve specifických kontextech právních a administrativních či při vyjadřování formalizovaných závazných úkonů (*vzdáti* = dát, odevzdat, darovat; *vzvésti* = uvést v držení něčeho; atd.).

Vz- bylo velmi zastoupené ještě v rané fázi staré češtiny (spolu se z- bylo nejčastější slovesnou předponou; Šlosar 1974–1975), ale ve střední češtině (zde reprezentované Biblí benátskou vytištěnou roku 1506) už sloves s předponou vz- všeobecně výrazně ubývá. Zůstávají slovesa s prostorovým významem a také některé lexikalizované výrazy. Úbytek sloves s předponou vz- je podle Šlosara systémově podmíněný; jde o velmi starý prefix, který je už „prakticky po celé historické období neproduktivní“ a jehož vysoké zastoupení v rané spisovné češtině „je jen reliktem jeho dávnějších funkcí“ (Šlosar 1974–1975, s. 40).

5.2 Splývání s- a z- (a vz-)

Už několikrát zmíněné sblížování a překrývání předpon s- a z- (případně i vz-) představuje problém, jak (a zda) je od sebe odlišovat. Jejich splývání je založeno na podobnosti hláskové i významové.

Podle Dickeyho je v češtině (i některých jiných slovanských jazycích)²⁴ splývání s- a z- na takovém stupni, že je pokládá za jeden prefix: „... we are justified in concluding that spoken Cz has merged *s̥- and *j̥z- into a single prefix, with different defaults depending on the dialect, and with various artificial exceptions stemming from prescriptive efforts in dictionaries.“ (Dickey 2007, s. 8) Fakt, že současný český pravopis tyto dvě předpony rozlišuje, je pro něj málo relevantní (opírá se při tomto tvrzení o Trávníčka²⁵) a vyvozuje: „... there is no reason to view s-/z- in historical Cz as anything but a hybrid prefix with allomorphs conditioned by voicing assimilation, and thus we are justified in consistently referring to orthographic s- and z- together as s-/z-.“ (Dickey 2007, s. 15)

Tato jedna předpona v sobě nese funkce a významy etymologických předpon s̥- i j̥z-; po zániku jerů a rozšíření předpony vy- v elativním významu uvádí Dickey (2007, s. 14) pro češtinu tyto tři základní významy předpony s-/z-: centripetal („dohromady“),

²⁴ Viz kapitolu 8 o ostatních slovanských jazycích.

²⁵ „Ze všeho, co bylo řečeno, vyplývá, že přesné rozlišování předpony a předložky s a z, které provedl v pravopise novočes. spisovný jazyk, v mnohých případech nikdy v jazyce nebyvalo.“ (Trávníček 1923, s. 175)

downward-ablative („odněkud dolů“) a „shluk rezultativních významů“, které se staly velmi produktivními, přičemž prefix *s-/z-* již často vyjadřoval i prostou dokonavost bez přidané významové složky. Další funkcí této předpony, kterou Dickey zmiňuje, je vyjadřování distributivnosti.²⁶

Předpona *vz-* podle Dickeyho výkladu s předponou *s-/z-* přímo nesplývá v jednu, ale ustupuje jí ve své perfektivizační funkci („spread of the new productive *préverbe* vide *s-/z-* at the expense of its older counterpart *vz-*“; Dickey 2007, s. 18n.), přičemž probíhá i hlásková změna *vz-* → *z-*, na které ovšem ústup *vz-* není závislý, pouze je jí podporován.

Jiní autoři se k této otázce nestavějí tak radikálně, mluví o dvou samostatných prefixech, ačkoli někdy stěží rozeznatelných. Ani Trávníček (1923), navzdory tomu, co bylo uvedeno výše (viz poznámku 6) a z čeho (mimo jiné) Dickey vychází, nepojednává o předponách *s-* a *z-* přímo jako o jednom prefixu. Nicméně určitý stupeň zaměnitelnosti těchto předpon během historické doby je nepopiratelný. Za „kontaktní bod“, kde se prefixy setkávají, se dají považovat buď primární, nebo sekundární (rezultativní) významy, přičemž k sblížování předpon přispívají i jejich zvuková podobnost a hláskové změny.

5.2.1 Rezultativní významy

Šlosar (1981, s. 91) připouští jistou míru integrace²⁷ prefixů *s-* a *z-* v jejich společném sekundárním, rezultativním významu: „[třetím] významem prefixu [*s-*] je ‚dovedení děje k žádoucímu výsledku‘, tedy rezultativnost (...). Zde se tedy oba prefixy stýkají a náš [tzn. *s-*] se během historické doby někdy mění (obvykle pod vlivem asimilace znělosti) v *z(e)-*.“ Totéž zmiňuje Dickey (2007, s. 14): „... the semantic ‚basis‘ of the coalescence were the resultative meanings shared by both *s-* and *z-*.“ Vajdlová (2013, 270) uvádí, že tři předpony se sykavkovým komponentem ve staré češtině se lišily v primárních prostorových významech, ale překrývaly se sémanticky a

²⁶ „Indicative of the role of *s-/z-* as a resultative prefix in Cz is the fact that it was the first prefix to function as a specifically distributive prefix, signaling that a situation affects all of a set of objects (or involves all of a set of objects).“ (Dickey 2007, s. 16)

²⁷ V článku Vývoj funkcí slovesného prefixu *vz-* v češtině (1974–1975, s. 40) dokonce uvádí: „Ve funkci prostě zdokonavující, bez výraznějšího lexikálního zatížení, byl [prefix *vz-*] nejčastěji vystřídán předponou *z-/s-*.“ Není ale úplně jasné, zda má na mysli dvě předpony, nebo zde *z-/s-* považuje za pravopisné či výslovnostní varianty jedné předpony *z-*, nebo zda jako Dickey uvažuje o splynutí obou předpon v jednu (v prostě vidové funkci).

funkčně ve svých sekundárních – rezultativních a prostě perfektivizačních významech (zahrnuje do tohoto problému „splývání“ tedy i předponu *vz-*, zatímco Šlosar (1974–1975) i Dickey ji zmiňují spíše v tom smyslu, že její produktivita se zmenšuje ve prospěch jiných perfektivizačních prefixů, hlavně tedy *s-* a *z-*).

Nicméně i ústup prefixu *vz-* ve prospěch *s-/z-* probíhá podle Dickeyho na základě jejich sdílených rezultativních a prostě perfektivizačních významů, vycházejících z abstraktního schématu změny stavu („transition from S^1 to S^2 “), který je společný všem „naším“ předponám, pokud jsou užity v abstraktním smyslu (Dickey 2007, s. 18n.)²⁸.

5.2.2 Prostorové významy

Podle Trávníčka (1923, s. 173n.) jsou bodem, kde se předpony (a předložky) *s-* a *z-* začaly sblížovat, už primární prostorové významy „shora dolů“ a „z něčeho“, které jsou si natolik blízké, že mnohdy bylo možné použít obě předpony či předložky jen s nepatrným odstíněním významu, kteréžto rozdíly se postupem času setřely, a vyjadřovaly tak obecně „pohyb odněkud“.²⁹ Například původní rozdíl mezi slovesy *spásti* (spadnout) a *zpásti* (vypadnout) se zastřel, ztratil se z jazykového povědomí, a obě slovesa se používala v týchž významech. Ostatně to je patrně také důvod toho, že se rozšířila předpona *vy-* ve významu „ven“: jazyk tak obnovil původní rozdíl mezi *s* a *z*.

Obdobné střídání na základě prostorových významů mohlo probíhat i u předpon *vz-* a *z-*. Například původní rozdíl mezi *zrósti* (vyrůstí z něčeho) a *vzrósti* (vyrůstí vzhůru) je postupem času také méně a méně patrný a slovesa se stávají zaměnitelnými (Trávníček 1923, s. 177).

U předpon navíc, na rozdíl od předložek, kde tomu zabraňovala odlišná, instrumentální rekce, docházelo ke zmatení i s druhým prostorovým významem předpony *s-*, „dohromady“ (*svyknúti* < **vyknúti čím s*; *zvyknúti* < *jbz-vyknóti*). Původní významový rozdíl mezi těmito dvěma variantami se však „časem otřel, *s* i *z* nabyly

²⁸ Shull, Sarah. *The experience of space: The Privileged Role of Spatial Prefixation in Czech and Russian*. Mnichov: Otto Sagner, 2003.

²⁹ Viz také výše poznámku 21. Ostatně už ve stsl. Słonski pozoruje, že *sz-* nevyjadřovalo pouze pohyb odněkud dolů, ale ablativitu obecně (Dickey 2007, s. 15–16).

významu prostě vidového, a proto se jich začalo střídavě užívat v týchž případech“ (Trávníček 1923, s. 176).³⁰

Sémantická blízkost prefixů v primárních významech a jejich z ní plynoucí zaměnitelnost pramení v tom, že všechny tři, *s*-³¹, *z*- i *vz*-, sdílejí prostorovou představu východiska (Hirschová 1977, s. 105). To koresponduje s tím, jak Dickey aplikuje přístup Sarah Shullové³² na předpony *s*- a *z*-: „... downward-ablative *s*- and elative *z*- are to be viewed as both sharing a SOURCE trajectory-landmark schema...“ (Dickey 2007, s. 15)

5.2.3 Hláskové změny

Podobnost primárních prostorových významů a totožnost sekundárních perfektivizačních funkcí ještě při zaměňování či splývání prefixů podporuje zvuková blízkost.

Ve staročeském období probíhaly dvě hláskové změny, které měnily kvalitu předpon *s*-, *z*- a *vz*-. Byla to začínající asimilace znělosti ($s \rightarrow z$, $z \rightarrow s$) a redukce předpony *vz*- na *z*- (v některých případech se redukovala na *v*-, zejména tam, kde slovesný základ začínal na *s*- nebo *z*-: *vstáti*, *vzlobiti se*; Vajdlová 2013, s. 270). Tyto dvě změny se navíc mohly kombinovat ($vz \rightarrow z \rightarrow s$).

Vz → *z*

Odsouvání *v*- v předponě *vz*- se projevuje „už v nejstarším jazyce“ (Trávníček 1923, s. 179). Gebauer (1963, s. 435n.) uvádí řadu příkladů, kde podle něj došlo k tomuto zjednodušení. Trávníček (1923, s. 181) ovšem upozorňuje, že zdaleka ne všechny dvojice sloves, kde se střídá *vz*- a *z*-, se dají odůvodnit touto změnou (mohly vzniknout obě varianty paralelně, viz níže).

Hujer (1961, s. 125) přirovnává vývoj předpony a předložky *vz* k vývoji *jbz*: je prý úplně stejný, nanejvýš s rozdílem časovým, „i v zániku počáteční souhlásky se obě

³⁰ Za předpokladu, že předpona *z*- v původním *zvyknúti* měla význam rezultativní, oproti *svyknúti*, kde se jednalo o význam „zvyknout si na koho“ – *svyknúti se s kým* (Šimek 1947), jde v tomto případě o smíšení prostorového a rezultativního významu.

³¹ Předpona *s*- má ovšem dva prostorové významy; v jejím dostředivém významu jde však také v podstatě o lineární pohyb s východiskem: „n lineárních pohybů, které mají n východisek a jeden cíl“ (Hirschová 1977, s. 105).

³² Shull, Sarah. *The experience of space: The Privileged Role of Spatial Prefixation in Czech and Russian*. Mnichov: Otto Sagner, 2003.

slova shodují, jenže to, co se při *jz* (> *z*) stalo v dobách velmi dávných, stává se při *vz* (> *z*) v dobách historických“.

Podle Gebauera (1963, s. 435) se *v-* odsouvá častěji v těch případech, kdy po předponě následuje souhláska nebo více souhlásek, což usnadňuje výslovnost. Není to však pravidlem, někdy zjednodušení na *z-* proběhlo i před samohláskami a někdy naopak ani před shlukem konsonantů ne (viz Dickey 2007, s. 18).

Tato změna tedy není univerzální a také není ukončená, probíhá po celou historickou dobu až do současnosti – viz např. SSJČ: *zpečovati se* (dř. ps. též *vzpečovati se*), *skřek*, řidč. poněk. zast. *vkřek*; zavedení dubletního psaní podle výslovnosti *zmoci se* vedle *vzmoci se* 1. vydáním Slovníku spisovné češtiny³³.

Asimilace znělosti

Spodoba znělosti v češtině se týká párových souhlásek a je zpravidla regresivní, výslednou znělost tedy ovlivňuje druhá (poslední) souhláska ve skupině. Jedinečné souhlásky ani spodobu nezpůsobují, ani jí nepodléhají.

Výjimku tvoří souhláska *v*, která spodobě podléhá, ale sama ji nezpůsobuje (pro předponu *s-* to znamená, že se před ní neasimiluje na *z-*, ale jsou možné obě výslovnostní varianty [*zv*] i [*sv*]). Stejně se chová i *ř*.³⁴ (MČ1, s. 59)

Trochu jiná je situace u *h*. Na východě našeho území a také tam, kde je výrazněji pocíťován morfemický šev, se chová pravidelně jako znělá párová souhláska, tedy způsobuje regresivní spodobu znělosti [*zhora*, *zhodit*]. Ve výslovnosti běžné v Čechách ale sama často podléhá asimilaci podle předcházející neznělé [*schoda*, *schledat*]. (MČ1, s. 60)³⁵

Na Moravě se obecně projevuje „tendence vyslovovat skupiny souhlásek zněle, a to daleko nad míru obvyklou v Čechách, jak co do intensity znělého zabarvení, tak do rozšíření v různých hláskových skupinách“ (Malec 1938). Tedy i ve výslovnosti

³³ Viz Sochová 1976; na druhou stranu tamtéž: „Dvojice *zpríčit se/vzpríčit se* byla zjednodušena jen na podobu *vzpríčit se* (v původním významu ‚postavit se napříč‘ i ve významu ‚vzepřít se‘).“

³⁴ Pravidla českého pravopisu od roku 1957 však v úvodu k výkladu o psaní předpon a předložek *s* a *z* uvádějí, že „*s* se přizpůsobuje párové souhlásce znělé (*s* jistým omezením, pokud jde o *v* a *h*) i znělému *ř* a vyslovuje se zněle [*z*]“ (PČP 1957).

³⁵ K tomu viz Vajdlová 2013, s. 270–271: „Po zániku jerů a změně slovanského *g* v české *h* se otevírá prostor pro spodobu fonému *z* → *s* před **neznělým** *h* a pozvolné, dlouhodobé přehodnocování původní předpony *z-* → *s-*, podpořené postupně převažující zápisovou variantou s náslovnou neznělou sykavkou: srov. stč. *shnít/zhnít*, dolož. též *vzhnít*; *shořeti/zhoreti*, dolož. též *vzhořeti* – nč. *shnít*, *shoret*.“ (zvýraznění JB) Tuto poznámku je snad možné vysvětlit tak, že na části území bylo původní *h* (< *g*) neznělé, a proto způsobovalo asimilaci *zh*→*sh* (posléze [*sch*]), která zase způsobila to, že se tato varianta rozšířila i v pravopise, ačkoli na části území tato výslovnost patrně nikdy nebyla běžná.

předpon *s-* a *z-* před jedinečnými hláskami (nebo těmi, které se jako jedinečné chovají) můžeme pozorovat rozdíly mezi východem a západem českého území. V případech, kde se sémantický rozdíl mezi předponami setřel, ustálily se někdy obě dvě varianty ve stejném významu, ale v závislosti na preferované místní výslovnosti: stč. *ziesti/sniesti* (nč. *sníst*, dial. *zjest*), stč. i nč. *svléci*, dial. *zvléci* (Trávníček 1923, s. 173, 176).

Asimilace znělosti se podle Historické mluvnice češtiny (s. 101) začala projevovat postupně od počátku 14. století. Cejnar (1969) uvádí, že „na základě rozboru materiálu týkajícího se sykavek lze konstatovat, že okolo r. 1300 nebyl proces asimilace párových sykavek v češtině ještě ukončen“. U Trávníčka (1923, s. 181) najdeme zmínku, že podle materiálu Gebauerovy historické mluvnice³⁶ nejprve probíhala pouze asimilace neznělého *s* na znělé *z*, až od 15. století i naopak. Sám Trávníček ale poznamenává, že leckteré doklady by svědčily pro dřívější platnost tohoto „fonetického zákona“.

„Opožděnost“ asimilace po zániku jerů je vysvětlována tím, že ve výslovnosti byl nějakou dobu zachováván rozdíl v napjatosti hlásek. Teorie Josefa Vachka říká, že v některých případech „souhláska podle znělosti již asimilovaná, ale zachovávaná dosud svou napjatostní kvalitou, byla fonologicky stále ještě ztotožňována se souhláskou, z níž asimilací vznikla a s níž ji napjatostní kvalita stále ještě spojovala“.³⁷

S asimilací souvisí i vokalizace předpon, tedy vkládání *-e*. Původně to byl jev vzniklý na základě jerového pravidla o zanikání lichých a nahrazování sudých jerů samohláskou *e*. Postupně se však prosazovalo množství odchylek způsobených analogií a také snahou o jednodušší výslovnost (Gebauer 1963, s. 158). Vokalizovaná varianta asimilaci znělosti zamezuje, a tím přispívá k rozlišení konkrétních předpon.

Asimilace a pravopis

Pokud jde o to, jaké vlivy působily na matení předpon *s-* a *z-*, jedním z nich byl i způsob zápisu vzhledem k výslovnosti.

Asimilace znělosti zpočátku do pravopisu nepronikala proto, že hlásky byly rozlišovány i na základě jiných auditivních znaků (napjatost – nenapjatost). Když však toto rozlišování postupně vymizelo, nastal problém, jak odlišit význam u některých slov, když psaním zachycujeme mluvenou podobu. Nebylo možné dostat oběma požadavkům, na zachycení výslovnosti a na rozlišení významu (původu) slova, zároveň.

³⁶ Hist. ml.I, 323 a násl.

³⁷ J. Vachek, K znělostnímu protikladu souhlásek v češtině a v angličtině ve sb. *Studie ze slovanské jazykovědy*, Praha 1958, 15-27.; cit. podle Cejnar 1969.

Záleželo na každém písaři, jak bude respektovat ten který požadavek. Je obtížné rozhodnout, zda například zápis *z**z**bošen, z**z**dysiety* (transkr. *sbožen, sdiržěti*) respektuje výslovnost (a tedy zachycuje ještě neasimilované, či alespoň napjaté *s-*), nebo se opírá o původní znění předpony *s-*, a zohledňuje tedy pravopisnou tradici nebo morfologické hledisko (Cejnar 1969).³⁸

Obečně ale tam, kde nebyla patrná původní podoba slova, spodoba znělosti do pravopisu pronikala rychleji (Historická mluvnice češtiny uvádí, že do pravopisu spodoba znělosti většinou nepronikla, jen ve slovech etymologicky neprůhledných, jako je třeba *zde* < *sde*; HMC, s. 102)³⁹.

Asimilace předpony *vz-* (→ *vs-*) v dnešní češtině nemá žádný odraz v pravopisu. Pokud se zachovala nezjednodušená na *v-* nebo *s-*, i před neznělými se píše pouze *vz-* (*vzpomenout, vzkypět*). Ve staré češtině tomu tak ovšem nebylo, viz doklady *vschýliti se, vschod, vspor* vedle variant se *vz-* (Bělič – Kamiš – Kučera 1978).

5.2.4 Procesy vedoucí ke střídání předpon u stejného slovního základu

Uvedené „příčiny“ zamotaných vztahů mezi předponami *s-*, *z-* a *vz-* se samozřejmě různými způsoby a v různém pořadí kombinovaly a vzájemně na sebe působily. Jak uvádí Vajdlová (2013, s. 269): „Z pohledu vývojového se tento subsystém jeví jako dynamický celek obsahující řadu synonymních či sémanticky blízkých, významově i formálně se prolínajících, popř. splývajících lexikálních jednotek a množství zaznamenaných primárních i sekundárních variant lexémů, jež mnohdy umožňují několikerý výklad vzniku a významu slova či jeho druhotnou interpretaci.“

Vzhledem k výše popsaným významovým a formálním momentům sblížení se pokusím o výčet procesů, které mohly v jazyce probíhat a vedly k variantnosti v užívání prefixů u stejných slovních základů ve staré češtině:

- a) Oba (resp. všechny tři) prefixy jsou u daného slovesa původní – každý s jiným významem, rozdíl se pak časem stírá a používají se jako významově nerozlišené dublety. Může jít o dva prostorové významy (*spásti/zpásti*), nebo např. o prostorový a rezultativní význam (*svyknúti/zvyknúti, sčesati/zčesati*); výsledkem

³⁸ „Byla by tedy dočasná ‚neasimilovaná‘ stč. grafika motivována nikoli foneticky, ale spíše fonologicko-morfologicky.“ (Cejnar 1969)

³⁹ Z tohoto tvrzení by vyplývalo, že dvojí zápis slova, jak se *s-*, tak se *z-*, znamenal spíše zachycení dvou různých předpon než základní a asimilované podoby jedné předpony.

jejich „spojení“ může být buď společný prostorový nebo rezultativní či perfektivizační význam.

- b) Původní je pouze jeden prefix, ale analogií k případům, kde se běžně střídají dva (tři), se přitvoří i další. To se může projevit buď pouze v grafice, nebo i ve výslovnosti.
- c) Probíhá paralelní odvozování dvěma nebo třemi prefixy se stejným (sekundárním) významem, slovesa jsou tedy od začátku synonymní.
- d) Původní podoba prefixu je zastřena hláskovou změnou, předpona tak získává podobu jiného prefixu, ale stále se užívá obou variant (původní i výsledné po hláskové změně).

Trávníček (1923, s. 155n.) uvádí příklady sloves, u kterých se střídají prefixy *s-*, *z-* a *vz-* ve stejném významu. Nachází případy všech čtyř možných kombinací, tedy *s-* a *z-*, *z-* a *vz-*, *s-* a *vz-* a všech tří – *s-*, *z-* a *vz-*.

s- a *z-*

Střídání těchto dvou předpon může mít původ již v jejich původním prostorovém významu, jak bylo uvedeno výše. Jak uvádí Trávníček (1923, s. 173), „je dílem od původu, dílem vzniklo napodobením oněch starých vzorů“. Například dvojice sloves *smrznutí/zmrznúti*, *slomiti/zlomiti*, v nichž mají obě složky v historické době stejný význam, poukazují na to, že ani původně se jejich významy od sebe nemohly příliš lišit. Podobně Vajdllová (2013, s. 272) na příkladu *sčesati/zčesati* ukazuje, že není možné přesně určit, zda se jedná o dvě slovesa, jedno s prostorovým a druhé s prostě perfektivizačním významem, nebo zda jde o jedno sloveso ve dvou pravopisných variantách, ve kterém se oba významy sloučily (k čemuž se osobně přiklání). Jde tu tedy o případ **a**), od kterého se dají ale někdy obtížně odlišit případy **b**): „... i tam, kde nebyly od původu složky s oběma předponami, mohly se podle oněch starých vzorů přitvořiti k složkám jedné složky druhé.“ (Trávníček 1923, 175) To se mohlo dít jak ve významech prostorových, tak již prostě vidových. O používání obou forem, z nichž jen jedna je původní, se mohla zasloužit i asimilace (**d**) – tuto možnost zmiňuje Šlosar (1981, s. 105): postupem času se objevuje více významově nerozlišených dublet s předponami *s-* a *z-* a jeho doklady „ve valné většině svědčí o tom, že pozadí této integrace je hláskoslovné; je podmíněna začínající asimilací znělosti“. Příklady

takových dvojic uvádí Vajdlová (2013, s. 270): *sbiehati sě / zbiehati sě, zkrotiti/skrotiti, splesnivěti/zplesnivěti*. K možnosti **c)**, paralelnímu odvozování pomocí dvou synonymních prefixů, můžeme přiřadit slovesa *shnojiti sě / zhnojiti sě* nebo *svlažiti/zvlažiti*, která uvádí také Vajdlová (2013, s. 272), s tím, že při zpracovávání materiálu se autoři Elektronického slovníku staré češtiny v takových případech kloní k tomuto řešení, ačkoli není jasné, zda nejde o jediné sloveso ve dvou podobách, přičemž druhá vznikla spodobou.

z- a vz-

U těchto předpon se nabízí vidět důvod jejich střídání v hláskové změně $vz \rightarrow z$ (**d**). Pravděpodobnější je to tam, kde se varianta se z- pojí s předložkou *na*, která byla dříve protějškem předpony vz-; tak je tomu například u slovesa *zpomanúti* (*na co*) (Trávníček 1923, s. 180) Nicméně Trávníček (ibid., s. 177n.) také ukazuje, že v mnohých případech byly obě dvě předpony původní a lišil se mírně jejich význam (**a**). Příkladem může být sloveso *zvoliti* (z něčeho něco vybrat) a *vzvoliti* (někoho na něco – *na biskupstvie*), jejichž podobnost způsobila používání obou podob bez rozlišení významu, z nichž do nové češtiny přešla jen jedna (se z-). Případem, kde přežila naopak varianta se vz-, může být sloveso *vzniknout* (pův. *zniknúti z čeho, vzniknúti na něco – na nebesa*) (ibid., s. 178) I v této kombinaci prefixů je však dobře možné, že se po vzoru sloves, kde jsou obě předpony původní, přitvořila i druhá varianta (**b**) (viz Trávníček 1923, s. 181). Šlosar připouští tuto možnost tam, kde se objevuje předpona vz- v rezultativním nebo prostě perfektivizačním významu – je podle něj možné, že někde jde o „grafickou zpětnou analogii“, zapříčiněnou tím, že ve výslovnosti se prefix vz- zjednodušoval na z- (Šlosar 1981, s. 103). Příklad této „zvrtné analogie“ uvádí Trávníček (1923, s. 180): pravděpodobně tak vznikla slovesa *vzkusiti, vzpoviedati sě, vzhníti* a některá další.⁴⁰

s-, z- a vz-

I v tomto případě mohou být všechny tři předpony u jednoho slovního základu původní (**a**). Trávníček uvádí jako příklad *zblúditi/sblúditi/vzblúditi*. Je však těžké rozhodnout, kdy byly původní všechny tři a kdy jen jedna nebo dvě, přičemž zbylé doložené varianty se pouze dotvořily analogií (**b**). Působení hláskových změn (**d**) je

⁴⁰ Usuzuje tak z toho, že u těchto sloves nemáme pro starý původ podoby se vz- doklady z češtiny (předložkové vazby) ani analogie z jiných jazyků.

pravděpodobné tam, kde si sloveso zachovává předložku *na*, typickou pro původní spojení se *vz-*, a slovní základ začíná na neznělé souhlásku: například *spoléci < zpoléci < vzpoléci* (na *co*) (Trávníček 1923, s. 181) či *vzpytati/zpytati*, doloženo též *spytati* (Vajdllová 2013, s. 270).

s- a *vz-*

Trávníček (1923, s. 155n.) uvádí příklady sloves, u kterých se vyskytují předpony *s-* a *vz-*, ale nikoli *z-*, např. *sčakati/vzčakati*, *skázati/vzkázati*, *selhati/vzelhati*.⁴¹ Mnohde se může jednat o pouhou nedoloženost formy se *z-*, „mezikroku“ v hláskové změně *vz-* → *z-* → *s-* (**d**). Nicméně právě třeba slovesa *selhati* a *vzelhati* musí být jiného původu, protože kvůli vokalizované podobě předpony zde k asimilaci nemohlo dojít (nehledě na to, že sloveso začíná jedinečnou souhláskou). Zdá se, že se v tomto případě jedná o paralelní odvozování pomocí dvou z prostě zdokonavujících předpon (**c**).

To, že u některých kombinací neuvádím příklady pro všechny typy a)–d), neznamená, že neexistují, jen jsem v literatuře nenalezla žádné konkrétní doklady těchto konkrétních procesů. Je samozřejmě obtížné až nemožné stanovit u jednotlivých sloves jejich původ a procesy, které se podílely na jejich podobě. Příklady, které jsem u jednotlivých bodů a) až d) uváděla, jsou pouhými interpretacemi doložených výskytů a samotné vyjmenované procesy jen teoretickými konstrukty, které se stěží projevují ve své „čisté“ podobě bez vlivu ostatních faktorů.

Jak podotýká Trávníček (1923, s. 182; citace Zubatý, Sborn. fil. V, 61), i kdybychom měli mnohem podrobnější znalosti historie češtiny i ostatních slovanských jazyků, „... sotva bychom nejistotu [ohledně vzniku některých sloves s předponami *s-* a *z-*] odstranili úplně, protože jde o živý jev ve slovanských jazycích. Předpony *s-*, *z-* a *vz-* jsou již v nejstarší době dějinné předponami prostě vidovými, aspoň v případech, o nichž byla řeč, a „složeniny takové vznikaly a vznikají, aniž by osoba, která první jich užila, byla si vědoma, jaká předložka v nich vlastně vězí“.

⁴¹ ESSČ uvádí i varianty *zčakati*, *zkázati*.

Pro přehlednost ještě shrnuji, jakého původu mohly být jednotlivé předpony (pokud jde o jejich formu) ve spojení s konkrétním slovesným základem.

Předpona *s-* u staročeského slovesa může mít teoreticky čtverý původ:

- 1) její spojení s daným slovesným základem je původní (pocházející ze starého příslovce, nebo vzniklé derivací v době historické)
- 2) vznikla asimilací z předpony *z-* (*jbz*)
- 3) vznikla asimilací z redukované předpony *vz-* (*vz-* → *z-* → *s-*)
- 4) byla přitvořena analogicky k případům střídání předpon *s-*, *z-* a *vz-* u jiných sloves

U předpony *z-* existují také čtyři (prakticky stejné) možnosti:

- 1) její spojení s daným slovesným základem je původní
- 2) vznikla asimilací z předpony *s-*
- 3) vznikla odsunutím *v-* z předpony *vz-*
- 4) byla přitvořena analogicky k případům střídání předpon *s-*, *z-* a *vz-* u jiných sloves

Předpona *vz-* má pouze dvě možnosti původu:

- 1) její spojení s daným slovesným základem je původní
- 2) byla přitvořena analogicky k případům střídání předpon *s-*, *z-* a *vz-* u jiných sloves

5.2.5 Synonymie a polysémie

Ve staré češtině se setkáváme se situacemi, v nichž se jeden slovesný základ pojí s více předponami (nebo pravopisnými či výslovnostními formami jedné předpony), které jsou synonymní, jak jsme viděli výše.

Velmi časté jsou rovněž situace, kdy má jedno předponové sloveso více významů, tedy kdy se vyskytují polysémní formy. Oba dva případy samozřejmě mohou nastávat i zároveň, potom jsou často různé lexémy od sebe formálně nerozlišitelné, viz např. Vajdllová 2013, s. 271: sloveso *scěditi* s prostorovým významem „scedit, slít vodu“ nelze formálně odlišit od prostě perfektivizačního slovesa *zcěditi* s významy „přecedit tekutinu přes něco“ a „cezením zbavit něco tekutiny“, protože má také zápisovou variantu *scěditi*. *Scěditi* je tedy polysémní forma, zároveň *zcěditi* a *scěditi* mohou být synonymní.

Zřídka dochází k tomu, že by byl vztah forma – význam symetrický. Takovým případem je sloveso *dřieti*, derivované všemi třemi prefixy, přičemž výsledné podoby mají každá odlišný význam: *sdřieti* = dřením odstranit z povrchu, *zdřieti* = rozedřít, dřením rozdrtit, *vzdřieti* = vytrhnout, násilím odloučit (Vajdlová 2013, s. 271).

Naopak někdy je situace až tak nepřehledná, že více forem má více významů, které jsou libovolně zaměnitelné (jsou polysémní a synonymní zároveň). Polysémní sloveso mohlo být totiž perfektivizováno mnoha prefixy, které ale ještě nebyly specializované na jeden z významů. Stč. *chváliti* mělo význam „vzdávat chválu (chváliti boha)“, „chváliti někoho za něco“ i „schvalovati něco, souhlasiti s něčím“. Perfektiva od tohoto slovesa se tvořila pomocí *s-*, *z-* i *vz-* (a ještě dalších prefixů), nehledě na to, který význam byl právě míněn; *schváliti*, *zchváliti* a *vzchváliti* jsou tedy synonymní tvary nesoucí zároveň více (společných) významů. (Trávníček 1923, s. 187)

5.2.6 Další vývoj – posuny významů, redukce forem

Je logické, že postupem času dochází k redukci nadbytečných forem a k novému uspořádání sémantických vztahů mezi těmito formami. Vedle toho navíc neustále mohou probíhat i různé sémantické posuny.

Do vztahů mezi slovesy odvozenými předponami *s-*, *z-* a *vz-* navíc vstupují i další synonyma s jinými prefixy, které mají výhodu v tom, že jsou slabičné a nepodléhají tak snadno hláskovým změnám, které zastírají slovotvornou strukturu. Častým důsledkem této redundance forem je zánik některých z nich. V konkurenci slabičných prefixů to bývají často právě předpony *s-*, *z-* a *vz-*, které se neprosadí (Vajdlová 2013, s. 272). Uváděla jsem Trávníčkův příklad sloves *vzrósti* a *zrósti*, která se postupně začala užívat ve stejném významu. Nakonec však oba tvary ustoupily novějšímu slovesu s předponou *vy-*, které v sobě nese oba dva původní významy („vyrůstí z něčeho“ i „vyrůstí do výšky“). Tvar *zrůstí* již vyšel z užívání⁴² a *vzrůstí* je hodnoceno jako poněkud zastaralé a knižní (SSJČ).

Kromě prosazování jedné konkurenčních předpon na úkor jiných či přímo substituce některé předpony jinou (rozdíl je v tom, že formy nejsou doloženy současně, ale postupně za sebou v navazujících časových etapách) může dojít také k prostému zániku formy, jejíž význam přebere jiné sloveso, změně formy (typický případ je

⁴² I když SSJČ sloveso *zrůstí* obsahuje, ale pouze v úzkém významu a též hodnocené jako zastaralé: *zrůstí* dok. (3. j. -roste, min. -rostl) poněk. zast. (*o pokoseném obilí*) *porůst* 3 (zeměd.): pšenice se na poli zapařila, zrostla; rozl. od *vzrůstí*.

zjednodušení předpony *vz-* → *z*), která je doprovázena často i změnou významu, nebo k úplnému přehodnocení významu a chápání dané lexikální jednotky. (Vajdlová 2013, s. 273)

Pokud tedy v jistém období existují vedle sebe synonymní formy s předponami *s-*, *z-*, případně i *vz-* nebo jinou předponou, je takřka jisté, že tento stav se neudrží. Některá slovesa zaniknou a u některých se může posunout význam (což může být zapříčiněno i např. hláskovou změnou formy). „Vítězná“ forma, která nepodlehne konkurenci ostatních předpon, si buď podrží všechny významové odstíny mající původ i v jiných předponách (se kterými se „sloučila“)⁴³, nebo se naopak specializuje na jeden konkrétní význam, buď svůj původní, nebo pramenící ve významu konkurenčního prefixu, či úplně nový, posunutý např. metaforicky.⁴⁴

U vidových předpon, kde se původní prostorový význam už setřel, můžeme pozorovat další vývoj v sémantice konkrétních předponových sloves. Časem se povědomí o významu předpony natolik zamlží, že slovesa začnou být pocíťována jako nesložená – dojde k lexikalizaci předpony. V tom případě si sloveso buď podrží dokonavost, nebo ji ztratí. V obou případech však bývá znovu rozvíjeno dalšími předponami. Příklady takové lexikalizace můžeme nalézt už ve staré češtině: *pievati* – *zpievati* – *vzezpievati*; *stesknúti* – *zastesknúti* (Trávníček 1923, s. 198n.).

Tyto procesy formující významy a formy sloves s předponami *s-*, *z-* a *vz-* směřují až k dnešní podobě, ke stavu, kdy „se jedná o poměrně přehledný a ustálený soubor lexémů zahrnující tři dílčí, významově i formálně vydělitelné skupiny derivátů“ (Vajdlová 2013, s. 269).

⁴³ Pokud ta slovesa byla zároveň synonymní i polysémní, vznikne polysémní sloveso, což je vlastně případ dnešního *scedit*: nese v jedné formě významy rezultativní i prostorové: „*scediti* dok. (...) (co) *odcedit*, *ocedit*: s. vodu z kvěťáku; s. vývar, mléko; – s. brambory, nudle“ (SSJČ).

⁴⁴ Například dnešní *chváliti* si zachovalo významy „chváliti někoho za něco (projevovat uznání)“, i „vzdávat chválu, velebit, oslavovat (např. boha)“. K prvnímu z těchto významů dnes patří perfektivum pochválit, k druhému se dnes žádné perfektivum netvoří. Ve významu „souhlasit s něčím“ je dnes původní imperfektivum *chváliti* již zastaralé a nepoužívané, tuto funkci převzalo sekundární imperfektivum *schvalovati* od původního prostého perfekтива *schváliti*. Z původních forem se *vz-*, *z-* a *s-* tedy do nové češtiny zůstala jen jedna, která se specializovala na jeden z významů slovesa. Časem se navíc sloveso *schválit* od původního *chváliti* sémanticky oddálilo a *schválit* a *chválit* už necítíme jako prostě vidovou dvojici. Je tedy vidět, že i prefix *s* prostě perfektivizačním významem se může sémanticky dále vyvíjet. (Trávníček 1923, s. 187, SSJČ)

6. Současný stav

6.1 Významy předpon

Popisy významů předpon najdeme v řadě současných českých jazykovědných příruček. Nejpodrobněji jsou pojaty v Slovníku spisovného jazyka českého. V ostatních výkladových slovnících češtiny z 20. století se samostatná hesla k předponám nevyskytují. PSJČ sice obšírně popisuje významy předložek, ale k předponám v něm nic nenalezneme, stejně tak v Slovníku spisovné češtiny se výklady o významu předpon nevyskytují. Budu tedy vycházet primárně ze SSJČ, jež doplním výklady z Mluvnice češtiny 1, Příruční mluvnice češtiny a publikací Kopečného (1962), Šmilauera (1971) a Šlosara (1981).

6.1.1 Předpona *s-*

Všechny zmíněné zdroje se shodnou na vyjadřování „směřování děje dohromady“ (1). V SSJČ, MČ1 i u Šmilauera (1971) k tomuto okruhu významů najdeme ještě množství podtypů. Jejich vymezení není přesně stejné, ale víceméně se shodnou na základních sémantických rysech, i když možná rozdílně pojmenovaných. Jsou to: (1a) uskutečnění pohybu k jednomu místu, (1b) těsné přiblížení částí k sobě, (1c) vytvoření celku z částí, (1d) zmenšení objemu⁴⁵ a (1e) uvedení v soulad, blízkost.

S tímto starým prostorovým významem souvisí ještě význam „děje ve společnosti někoho“ (2), kde je příbuznost s předložkou s instrumentální rekcí ještě více patrná. Tento význam vyděluje zvláště SSJČ a také MČ1, kde je popsán jako „směřování k dalším účastníkům děje“. I Kopečný (1962) uvádí prvnímu významu příbuzný odstín „spolu“. Často je ovšem v tomto případě sloveso s předponou už natolik lexikalizované, že zde předponovost necítíme (*sdělit, svolit, svěřit*). To, že ostatní autoři tento význam neuvádějí zvláště, se dá odůvodnit tím, že rozdíl mezi (1) a (2) je příliš malý a dají se chápat jako dva významové odstíny, oba příbuzné s předložkou *s* s instrumentálem.

Další prostorový význam, na kterém se všechny příručky shodnou, je vyjádření pohybu „z povrchu pryč nebo dolů“ (3). Jeho podtypy podle SSJČ jsou: (3a) „pohyb shora dolů“, (3b) „oddělení, odstranění“ a (3c) „chřadnutí, ubývání“. MČ1 poslední z podtypů neuvádí, ale místo něj zařazuje typ (3d) „odchýlit od směru“. Šmilauer (1971)

⁴⁵ Šmilauer (1971) odstín „zmenšení objemu“ neuvádí zde, jako podtyp významu „dohromady“, ale přiřazuje ho dále k významům patřícím pod vyjadřování „směru z povrchu pryč nebo dolů“.

podobný odstín zahrnuje pod typ (3b): kromě „odstranění“ k němu přidává i „vzdálit se, zmizet“.⁴⁶

Jak je vidět, někdy není možné jednotlivé příklady jednoznačně přiřadit do jedné z podskupin, protože spíš než oddělené množiny tvoří významové kontinuum (např. rozdíl mezi „přiblížením částí těsně k sobě“ a „vytvořením celku z částí“ je velmi malý; do jedné skupiny řadí SSJČ například sloveso *sežehlit*, do druhé *sešroubovat*). U abstraktnějších modifikací původních prostorových významů je navíc někdy i těžké určit, z kterého z nich vycházejí, viz příklad uvedený v poznámce 45: zařazování odstínu „zmenšení objemu“ pod význam (1) i (3).

Kromě vyjadřování prostorových významů plní předpona *s-* v češtině i další funkce. Všechny použité zdroje uvádějí jako jednu z nich vyjadřování prosté dokonavosti (4). SSJČ přidává poznámku, že je tomu tak v případech, kdy je u sloves předpona *s-* ustálena tradicí, a že často nese také odstín (4a) „úplnosti“⁴⁷. Podle PMČ se prostě perfektivizační *s-* vyskytuje u sloves vyjadřujících likvidaci.⁴⁸ Kopečný většinu prostých perfektiv tvořených předponou *s-* zařazuje pod jeden z konkrétnějších významů: „dohromady“, „dolů“ nebo „úplně“.

S- může také vyjadřovat distributivnost, tedy „postupné, podílné provádění děje“ (5), a to pokud je takové psaní ustáleno tradicí (SSJČ). PMČ uvádí, že se distributivní *s-* uplatňuje u sloves, která začínají hláskou *s* nebo nepárovým konsonantem a u slovesa *skoupit*.⁴⁹ Kopečný distributivnost do svého výkladu o významech *s-* nezařazuje, Šmilauer uvádí příklady se slovesy *sjezdit*⁵⁰, *splatit*, *skoupit*.

SSJČ zde s výčtem funkcí předpony *s-* končí, ale v MČ1 a u Kopečného najdeme ještě další její význam: jde o vyjádření míry děje (6), a to (6a) malé (k prefixu

⁴⁶ Šmilauerovy příklady jsou: *sejít z očí*, *vlasy slézají*, *sesadit úředníka*, *splatit prst*; MČ1 k typu (3d) uvádí *svést*, *sejít*, *stočit* a *sběhnout*. Pro ilustraci toho, jak se významy překrývají: SSJČ příklad se slovesem *slézat* (o vlasech) řadí pod typ (3c) – „chřadnutí, ubývání“.

⁴⁷ Kopečný odstín „úplnosti“ vyděluje zvlášť, podle něj ještě s vyjádřením míry děje (malé i velké) patří původně k prefixu *z-*.

⁴⁸ Autorem příslušného oddílu je Dušan Šlosar; tato poznámka koresponduje s jeho výkladem v Slovoformném vývoji českého slovesa (1981), kde uvádí, že u sloves vyjadřujících zánik je *s-* produktivní po celou historickou dobu.

⁴⁹ S tímto tvrzením nekoresponduje např. sloveso *spolykat*, uvedené jako příklad distributivnosti v MČ1, nebo *splatit*, které uvádí Šmilauer (1971) a SSJČ.

⁵⁰ Další doklad rozdílné interpretace významu předpony: Kopečný (1962) a MČ1 sloveso *sjezdit* uvádějí jako příklad k vyjádření velké míry.

Kopečný (1962, s. 107) ve výkladu o distributivech upozorňuje na to, že některé typy distributiv jsou homonymní, ale mají vedle sebe stejně znějící imperfektiva, nikoli perfektiva. SSJČ uvádí u slovesa *sjezditi* tento výklad příslušného významu: „1. (těž zjezditi) (co) (vozidlem n. na zvířeti) *projezditi I*: sjezdil celý svět; s. zemi křížem krážem; sjezdil všechny řeky, jezy.“

Z toho usuzuji, že nejde o dva různé lexémy, jedno distributivum a jedno sloveso vyjadřující velkou míru děje, ale právě o rozdíl v interpretaci významu předponového slovesa.

se v těchto případech často při odvozování připojuje ještě formant *se* nebo *si*, který pak vyjadřuje odstín „příjemného působení“: *schrupnout si*) i (6b) velké míry (*scestovat*)⁵¹.

6.1.2 Předpona *z-*

O něco větší nejednotnost ve vymezení významů panuje u předpony *z-*. SSJČ uvádí šest významových okruhů, všechny publikace se shodnou jen na dvou z nich (distributivnosti a prosté dokonavosti) a MČ1 ještě navíc přidává několik dalších významových odstínění.

První významový okruh SSJČ shrnuje takto: „dodání nebo získání vlastnosti vyjádřené jmenným základem slovesa, přizpůsobení (*se*) něčemu, a tím změna stavu“ (1). Ten zahrnuje i MČ1, která ještě dělí takto tvořená slovesa na deadjektiva (význam stát se / učinit nějakým) a desubstantiva (*stát se / učinit něčím*). Změnu stavu vymezuje jako nejčastější význam předpony *z-* Kopečný, přičemž u deverbativ je tento význam „oslabený až nulový“ (Kopečný 1962, s. 127).

Dalším významem je „důkladné, úplné, vyčerpávající provedení děje“ (2). Na tomto odstínu se rovněž shodne SSJČ s Kopečným (1962) a MČ1.

Konečně vyjádření prosté dokonavosti (3) obsahují všechny použité příručky. PMČ čistě vidovou funkci předpony *z-* omezuje na deadjektivní intransitivní slovesa, slovesa nepříznivého působení a adaptovaná přejatá slovesa. MČ1 pak ještě v rámci prosté dokonavosti specifikuje „úplné dokončení, dovršení“, „vznik příslušnou činností“ a „zánik příslušnou činností“. Slovesa, která jsou použita jako příklady k poslední jmenované skupině (*ztopit, zkrmit*), jsou však v SSJČ uvedena mezi příklady významu (2) – vyčerpávajícího provedení děje.

Rovněž na „podílném, postupném provedení, proběhnutí děje“ (4) se shodnou všechny zdroje. Podle PMČ v této roli vystupuje předpona *z-* u sloves začínajících na *p-* a *b-*, *o-* a *u-* a u sloves pohybu.⁵² Podle MČ1 rozvíjí *z-* v distributivní funkci (pouze?) již prefigovaná slovesa.

Jako pátý uvádí SSJČ význam „průběhu nebo provedení děje směřujícího k odluce, k neúčasti“ (5). Odlukový význam uvádějí i Kopečný (1962), MČ1 a Šmilauer

⁵¹ K tomuto slovesu viz i následující poznámku a další výklad.

⁵² Jako jeden z příkladů zde uvádí *zcestovat*, sloveso sémanticky velmi podobné slovesu *sjezdit*. MČ1 tento výraz dává za příklad významu (2), s poznámkou, že existuje i varianta *se s-*. K tomu se podle slovníkového hesla tohoto slovesa přiklání i SSJČ: „*scestovati* (těž *zcestovati*) dok. (co) *mnoho, důkladně procestovat*: autem s. celou Evropu.“

(1971). Ten ho popisuje jako „směr ven z něčeho, vzdalování, odluka“, z čehož je patrnější, že jde o pozůstatek původního elativního prostorového významu. Jde víceméně o několik sloves: *zřici se*, *zbavit*, *zcizit*, *zběhnout*, *zdržet se*, *zprostit* a několik dalších archaických podob jako *zhostit se* a *zbyt se* (obojí ve významu „zbavit se“).

Jiným prostorovým významem předpony *z-* může být „směrování nahoru“ (6), a to u takových sloves, kde se vlivem výslovnosti změnilo psaní ze *vz-* na *z-*. Mezi příklady tu ovšem figurují i výrazy, které sice pravděpodobně vznikly ztrátou počátečního *v-*, nemají však význam „nahoru“, nýbrž spíše „proti“: *zpečovat se* (SSJČ, Šmilauer), *zpríčit se*⁵³ (MČ). Někdy se vyskytují obě formy, se *vz-* i se *z-*, jako dublety.

Další významové odstíny uvádí už jen Mluvnice češtiny 1. Jde o prostorové významy „vzdálit se od sebe na různé strany“ (jako u předpony *roz-*: *zkousat*, *zdrolit*, *zružnit se*) a „směr k sobě“ (*zmačkat*, *zdrhnout se*, *zdrncnout*). Jde ale vesměs o řídké či knižní výrazy a v některých případech by se rovněž dal význam předpony interpretovat jinak, např. jako „důkladné provedení děje“ či jako použití v prostě zdokonavující funkci.

Kromě toho v MČ1 najdeme ještě zmínku o významu „náhlého, neočekávaného, krátkodobého provedení děje“ s příklady *zblýsknout* a *zdřímnout*. Tento význam by mohl odpovídat odstínu „málo“, který pro předponu *z-* ještě dokládá (jako řidší) Kopečný, jenž právě v tomto případě používá jako příklad také sloveso *zdřímnout*.

Posledním významem předpony *z-* je v MČ1 uváděná ingresivnost – začátek děje – kterou může *z-* vyjadřovat ve spojení s formantem *se*. Příklady jsou slovesa *znelíbit se*, *znechtít se*, *zželet se*. Nabízí se, stejně jako u ostatních významů typických pro předponu *vz-*, (směr nahoru, proti) poukázat na pravděpodobný původ tohoto významu právě v redukci předpony *vz-*. U těchto konkrétních příkladů těžko rozhodovat, jaký mají původ, ale najdeme i jiná slovesa, která se za počínací dají považovat, a *z-* u nich vzniklo právě na základě zjednodušené výslovnosti *vz-* (*zvolat*, *zmužit se*).

Šlosar (1981) pro dnešní češtinu uvádí trojí funkci prefixu *z-*: rezultativní (se sekundárními perfektivy), perfektivizační (s prostými imperfektivy) a distributivní. Pod jeho pojem rezultativity by se daly zahrnout zhruba významy (1) a (2), i když rozdělení podle SSJČ kritériím sekundárních imperfektiv neodpovídá.

⁵³ *Zpríčit se* lze vykládat i jako odvozené předponou *z-* v prostě perfektivizační funkci.

6.1.3. Předpona vz-

U předpony *vz-* převládá prostorový význam „směr nahoru“ (1) a jeho další abstraktní modifikace a podtypy. SSJČ specifikuje tři: (1a) „uvést do svislé polohy“, (1b) „zvětšení rozměru do výšky“ a (1c) „pohyb nahoru“ vůbec.

Ostatně s tímto výchozím významem úzce souvisejí i všechny její další funkce. Jednou z nich je i vyjadřování „vedení do příznivějšího, žádoucího stavu“ (2), které výslovně uvádí pouze SSJČ – o této abstraktní modifikaci významu „pohyb vzhůru“ u předpony *vz-* mluví i Vajdlová (2013) už v souvislosti se starou a střední češtinou. MČ1 uvádí podobný významový okruh: „vymanit někoho/něco z nějakého stavu, situace“. V distribuci příkladových sloves se se SSJČ ale opět zcela neshodnou (*vzkřísit* a *vzbudit* řadí SSJČ mezi prostá perfektiva).

Příručky se kromě významu (1) shodnou ještě na vyjadřování počínavosti, vzplanutí děje: „začátek děje a jeho průběh v žádoucí či stoupající intenzitě, náhlost“ (3). Grafika zde v některých případech kolísá a připouští i variantu se *z-* (*zmužit se*, *vzmužit se*) nebo již přijala psaní podle lidové výslovnosti (*zvolat* proti *vzkřiknout*) (Kopečný 1962, s. 116).

Původní prostorový význam „proti“ (jemuž přiznává menší produktivitu v nové češtině Šlosar; 1981, s. 103) je dnes posunut do abstraktnější roviny „kladení odporu“ (4) (MČ1 k „postavení se na odpor“ dodává ještě odstín „dostat se do polohy napříč“⁵⁴) a „směrování děje k někomu/něčemu, snaha o styk“ (5).

Poslední jmenovanou funkcí je opět vyjádření prosté dokonavosti (6). Tu kromě SSJČ jmenuje ještě Kopečný (1962). Příklady, které jako doklady prostých perfektiv s předponou *vz-* uvádějí, jsou však často zařaditelné i do jiných významových skupin: *vzbouřit*, *vzbudit*, *vzkřísit*, Kopečný uvádí např. i *vztyčit*.

Šmilauer (1971) všechny významy a funkce předpony *vz-* kromě počínací shrnuje pod jeden význam „vzhůru“ a dělí je dále poměrně originálně podle toho, o pohybech čeho nebo koho se mluví: pohyby živých bytostí (*vzletět*); rostlin (*vzklíčit*); o životních jevech (*vzdychat*); o duševních jevech (*vzdělat se*); o vztahu k vyššímu, nadřazenému (*vzývat*, *vzbouřit*); o vodě a ohni (*vzdouvat*, *vzplanout*).

⁵⁴ S příkladem slovesa *vzpřičit se*; to by ale mohlo být ale interpretováno i jako prosté perfektivum, jak to ostatně činí SSJČ.

6.2 Překrývání významů a funkcí předpon

Předchozí kapitola pojednávala o procesech formujících významy a formy sloves do dnešní podoby, která, jak píše Miloslava Vajdlová (2013, s. 269), je poměrně přehledná a kdy slovesa s předponami *s-*, *z-* a *vz-* tvoří tři dílčí, formálně a významově oddělitelné skupiny. Z výše podaného přehledu významů a funkcí předpon *s-*, *z-* a *vz-* v současné češtině je patrné, že úplně přehledná není. V porovnání se staročeským stavem samozřejmě došlo k posunu, ale některé jevy, které způsobují nejasnosti v distribuci předpon, se ještě stále udržely.

Některé z významů jsou pro specifické výhradně pro jednu předponu (ve výslovnosti se sice někdy vlivem asimilace předpony překrývají, ale význam je rozlišen grafikou). Pro *s-* je to „směřování děje dohromady“, „spolu“ a „po povrchu nebo shora dolů“ (zde 1, 2 a 3), předpona *z-* je produktivní ve svých rezultativních významech; „slouží především k lexikálně gramatické perfektivizaci u denominativ, řidčeji u deverbativ vyjadřujících změnu stavu nebo kvality, u faktitiv a u některých zdomácnělých sloves (na *-ovat*, *-izovat*, *-ivovat* a *-ifikovat*), dále pak vyjadřuje „odluku, neúčast, popř. škodu, ztrátu apod.“ a „důkladné, úplné, vyčerpávající provedení děje“ (Zima – Sochová, 1964). Z našeho výčtu významů předpon vyplývá, že významy, ve kterých jí nekonkuruje žádná z ostatních dvou předpon, jsou tedy „změna stavu“, „úplné vyčerpání děje“ a „odluka“: 1, 2 a 5.⁵⁵

Ve dvou funkcích jsou si předpony *s-* a *z-* (resp. *vz-*) jednoznačně blízko: jde o vyjadřování distributivnosti a prostou perfektivizaci. Produktivní je v nich ale pouze předpona *z-*, předpona *s-* se vyskytuje jen ve výrazech, kde je již tradičně ustálená.

„Velmi jasně ukazuje tuto skutečnost podrobný rozbor zejména v oblasti distributivnosti. Zatímco předpona *s(e)-* má distributivní význam jen v případech ojedinělých (splácet, skupovat), je předpona *z(e)-* v tomto významu u sloves prefigovaných velmi častá.“ (Zima – Sochová, 1964)

⁵⁵ I když může dojít k jistému zmatení s prostými perfektivy odvozenými předponou *s-* s odstínem „úplnosti děje“. A bereme-li v úvahu MČ1, která u předpony *s-* uvádí jako podtyp významu (3) „odchýlení od směru“ a Šmilauerův odstín „vzdálit se, zmizet“, pak ani odlukový význam není předponě *z-* výhradně vlastní. Jde ale spíš o podobné pojmenování odlišných případů (*slézt*, *sjet* proti abstraktním *zřít se*, *zprostit...*).

V distributivním významu je původní i produktivní tedy jen předpona *z-* a tam, kde se píše v těchto případech *s-*, můžeme ve většině případů usuzovat na prosazení se a lexikalizaci asimilované varianty ($z \rightarrow s$). Dosvědčují to i doklady z jiných slovanských jazyků, kde se distributiva tvoří ekvivalenty české předpony *z-* (Anić 1998, Digitalen rečnik na makedonskiot jazik).

V rozporu s výše uvedeným tvrzením Zimy a Sochové Šlosar jako autor příslušné kapitoly v PMČ tvrdí, že *s-* i *z-* jsou v distributivní funkci již neproduktivní a soubory takto utvořených sloves jsou uzavřené. (Jeho výklad ale neodporuje tomu, že počet distributiv s předponou *z-* je vyšší než těch s předponou *s-*.) Snaží se vymezit okruhy sloves, které jsou prefigovány v této funkci jednou nebo druhou předponou, na základě toho, která hláska následuje, a částečně na základě sémantiky slovesa (slovesa pohybu mají *z-*), z čehož vyplývá, že *s-* a *z-* jsou v této funkci komplementárně rozděleny. Ani to ale stoprocentně neplatí, i u jednoho slovesa se mohou objevit obě (*scestovat/zcestovat*), aniž by nějak zásadně měnily význam (záleží ovšem na interpretaci, ale poněvadž jsou obě předpony v distributivní funkci běžné, nic nebrání tomu, považovat obě formy za synonyma).

I vzhledem k vývojovým tendencím je patrné, že také v prostě perfektivizační funkci je produktivní především předpona *z-*. Její produktivitu indikuje hlavně převaha při spojování se slovesy cizího původu, která jsou obouvidová. „V češtině je perfektivizace (tj. zdokonavování) pomocí předpon jedinou možností, jak obouvidovost sloves odvozených od cizích základů odstranit.“ (Lebed'ová 1984) Lebed'ová ve svém článku uvádí, že předpona *z-* je ve funkci čisté perfektivizace takových sloves zdaleka nejvíce zastoupená, předpona *s-* naopak nejméně.

Konkurence předpon v této funkci je za prvé založena na tradičním způsobu psaní některých sloves (v tom případě si ovšem předpony konkurují jen v tom smyslu, že obě jsou schopny zastávat tuto funkci, ale nikoli v tom, že by vystupovaly obě ve stejné funkci u jednoho slovesa); to může vycházet z podoby vzniklé asimilací (pravděpodobně např. u slovesa *splašit*), nebo z varianty, která se v minulosti ustálila a převážila (*sníst*). Obě předpony měly svůj původní rezultativní význam (který vysvětluje i častý odstín „úplnosti“ u prostých perfektiv tvořených předponou *s-*), nedá se tedy tvrdit, že by všechna prostá perfektiva s předponou *s-* vznikla asimilací z předpony *z-*.

Za druhé je výskyt předpon *s-* a *vz-* vedle *z-* podpořen tím, že perfektivizační funkci plní často předpony nikoli úplně prázdné, ale s oslabeným původním lexikální významem. U některých sloves může *s-* nebo *vz-* fungovat jako řadicí předpona, tzn. pouze zdůrazňovat sémantický rys obsažený již v slovese samotném, a tak sama působit jako lexikálně prázdná. Různé předpony si mohou konkurovat přímo u jednoho základového slovesa a sémantická diferenciací je zde ovlivněna také individuální interpretací.⁵⁶ Slovesa s předponou *vz-*, která jsou v současnosti podle příruček interpretována jako prostá perfektiva, patří takřka vždy k tomuto typu (*vzbudit*, *vkřísit*, *vzbouřit*).

Tento jev, který ztěžuje jednoznačnou interpretaci významu předponových sloves, se nazývá sémantická konvergence. Předpony si sice ponechávají svůj význam, ale ve spojení s určitým slovesem směřují k vystižení jedné a té samé představy: např. *sestylizovat* „stylizováním sestavit“; *zestylizovat* – dokonavé ke *stylizovat*. (Zima – Sochová 1964)

Tento jev funguje nejen u prostě perfektivizační funkce všech tří předpon, ale také u jiných významů a jejich odstínů, které jsou si blízké a u některých sloves mohou směřovat k jedné a té samé představě. Tak se dá například těžko odlišit distributivnost (*zcestovat/scestovat*) a vyjádření velké míry děje (*scestovat*), velká míra děje od provedení děje v úplnosti (*zcestovat*), význam „dohromady“ (*spochytat*) od distributivnosti (*zspochytat*); tento posledně jmenovaný případ byl řešen v rámci zpracovávání SSJČ. U prefigovaných distributiv se kodifikace přiklonila v rámci zjednodušení k jednotnému psaní *z-*.⁵⁷

⁵⁶ „Jde-li o zdůraznění významu ‚dohromady‘, ‚po povrchu‘ nebo ‚shora dolů‘ u sloves, kt. již ve své bezpředponové podobě tento význam obsahují, kryje se prakticky tento význam s významem sloves s předponou *z-*, vyjadřující prostou dokonavost; jde tu tedy o dvojí chápání významově stejného děje. Slovník uvádí taková slovesa s předponou *z-* a na eventuální možnost jejich užití s předponou *s-* jen upozorňuje (viz např.: *zestylizovati*, *zmýtit* aj.).“ (SSJČ)

⁵⁷ „Je tedy jen v duchu progresivní tendence jazykové, objektivně zjištěné, jestliže – ponechávající u některých prostých distributiv tradičně ustálený způsob psaní se *s-* (*splácet*, *skupovat*) – budeme psát u distributiv prefigovaných, psaných dosud dvojím způsobem, jenom předponu *z-*: *zspochytat* ap. (stejně jako *zporážet*, *zposekat*, *zповěšet*, *zповыrážet* aj.). Proti tomu lze ovšem namítnout, že předpona *s-* (v typu *spochytat*) zdůrazňuje znak ‚směrování dohromady‘, obsažený již v slovese samém. Toto zdůraznění tu však není významovým znakem, nýbrž jen významovým odstínem (ne vždy snadno postižitelným). Rozdílná významová intenzita předpony *s-* vyplývá ostatně už ze srovnání slovesa *spochytat* se slovesy, u nichž má skutečný význam ‚dohromady‘ (*schtat*). Máme-li tedy u typu *s-/zspochytat* rozhodnout mezi významovým odstínem zdůrazňujícím význam slovesa prostého a skutečným významovým znakem distributivnosti, bohatě doloženým, rozhodneme se u tohoto typu sloves pro produktivní předponu *z-*.“ (Zima – Sochová 1964)

Často jde ovšem jen o interpretaci konkrétního slova, které se pojí s jednou z předpon; nemusíme se rozhodovat, kterou zvolit. Procesy, které vedly k ustálení právě té jedné konkrétní podoby, jsou často zastřené a mluvčí většinou vnímají taková slovesa jednoduše jako celé slovo, nikoli jako sloveso s předponou s konkrétním významem. Například sloveso *sesbírat* v sobě nese významy distributivní, „z povrchu pryč“ i „dohromady“.

Podíl na chápání významů a volbě předpon mají také onomaziologická kritéria – analogie v rámci skupin sloves jednoho významového okruhu (vlastně přitváření dalších variant na základě analogie k jiným slovesům). V úzu jsou s různými předponami slovesa téže onomaziologické řady: *scestovat* (i *zcestovat*), *sjezdit* (dříve též *zjezdit*), *zběhat*, *zchodit* (též *zchodit podpatky*, na rozdíl od *sešlapat*), což může být matoucí.⁵⁸

Pokud navíc jedna předpona vznikla hláskovou změnou z druhé, zachovala si její význam, ale změnila formu, tehdy může dojít k tomu, že se u jednoho slovesa vyskytnou dvě předpony s naprosto stejným významem (tedy nikoli jev sémantické konvergence, kdy by významově různé předpony s jedním slovesným základem plnily podobnou nebo stejnou představu děje). Jde o dublety jako *zmužit se* / *vzmužit se*. I ty však mohou začít být chápány jako dvě slovesa prefigovaná různými předponami (*z-*: změna stavu, získání atributů vlastních muži; *vz-*: uvedení do příznivějšího stavu, odstín počátku děje). Pravděpodobně však jedna z nich časem zanikne: podobně jako forma *vzpěčovat se*, která už plně ustoupila (alespoň v kodifikaci) podobě *zpěčovat se*.

Může nastat i opačný případ, kdy dva lexémy s různými předponami splynou významově v jeden. Příkladem může být dvojice *vzpřičit se* / *zpřičit se*, kde postupně nabyla převahy v úzu forma se *vz-*, která nesla více významů (srov. hesla *zpřičiti se*, *vzpřičiti se* v SsJČ a *zpřičit*, *vzpřičit* v Internetové jazykové příručce). Tady jde vlastně o sémantickou konvergenci, i předpony nesou tak podobné významy, že splynutí v jeden lexém je jen přirozené, redundantní formy zanikají. Ve výběru „vítězné“ formy pak mohla hrát roli i analogie s některými významově příbuznými slovesy: *vzepřít se*, *vzbouřit se*.

⁵⁸ „U sloves *zběhat* a *scestovat* rozhoduje o způsobu psaní jednou znělá a jednou neznělá regresivní asimilace, u slovesa *zchodit* proti principu výslovnostnímu naopak jeho onomaziologické přiřazení k typu *zběhat*, u sloves *sjet* a *sjezdit*, kde je možná obojí výslovnost, zase příklon k typu *scestovat*, a to podle převládající výslovnosti. Tím dochází k nedůslednému řešení způsobu psaní u sloves sémanticky příbuzných. Je otázka, nebylo-li by účelné sjednotit psaní u všech těchto sloves na *z-*.“ (Zima – Sochová 1964)

Jde o stejné principy, které jsou popsány v předchozí kapitole; je tedy vidět, že procesy, které probíhaly ve staré češtině, nejsou ukončeny a soubory lexémů s předponami *s-* *z-* a *vz-* stále nejsou pevně ohraničeny (a pravděpodobně nikdy zcela nebudou, pokud by nenastal nějaký radikální vnější zásah).

6.3 Shrnutí

Sbližování předpon a problémy s jejich distribucí pramení ze sdílených funkcí a významů, v případě *s-* a *z-* jde hlavně o distributivnost a prostou perfektivizaci; *z-* zase mnohdy přebírá významy předpony *vz-*, a to hlavně kvůli sloučení na základě hláskové změny $vz \rightarrow z$. S případem, kdy by si ve stejném významu konkurovaly (v grafické podobě) u jednoho slovesa předpony *s-* a *vz-*, nebo dokonce všechny tři najednou, jsem se nesetkala.

Významy a funkce předpon *s-*, *z-* a *vz-* jsou buď specifické pro jednu z nich, nebo jsou si podobné, nebo předpony plní identické funkce. Ve většině případů však určitou funkci u konkrétního slovesa plní pouze jedna z těchto předpon, a navzájem si tak u jednoho základového slovesa nekonkurují. Často taková slova ani nevnímáme jako předponová. Někdy je ale možné připojit k jednomu základu více než jednu z těchto předpon. Potom mohou nastat tři situace:⁵⁹

1. Předpony modifikují význam slovesa tak, že s každou z nich nabývá (více nebo méně) odlišného významu. Někdy je význam odvoditelný ze základního významu předpony (*stlouci/ztlouci*), někdy je v obou případech už velmi zastřený, slovo je vnímáno jako nesložené a rozlišování je dané v podstatě jen tradicí (*spravit/zpravit*).

2. Předpony význam slovesa pouze odstiňují, obě formy potom vyjadřují prakticky to samé, ale je možné na ně nazírat ze dvou úhlů a záleží na individuální interpretaci. Sem patří případy sémantické konvergence jako *sestylizovat/zestylizovat*, *sbrousit/zbrousit* atp.

3. Obě formy jsou plně synonymní, vyjadřují tutéž představu. Jde o případy jako *sřasit/zřasit* nebo *zmužit se / vzmužit se*, což jsou pouze hláskové či pravopisné dublety.

U všech skupin rozdíl mezi předponami může být patrný buď i ve výslovnosti, nebo pouze z grafické podoby.

Pro lexikografické zpracovávání slovní zásoby a pravopisnou kodifikaci jsou druhé dvě skupiny nejproblematictější. Významová stránka prefixů úzce souvisí

⁵⁹ Toto dělení přebírám z článku Zimy a Sochové (1964).

s pravidly o jejich správném psaní, protože právě na ní jsou v češtině založena. Zásady psaní *s-* a *z-* a vývoj snah o jejich formulaci a sjednocení budou předmětem další kapitoly.

7. Pravopis, psaní s- a z-

Pravopis jako systém pravidel pro zápis jazyka se řídí jistými obecnými principy. V češtině je základním fonologický princip, založený na přímé korespondenci vyslovovaných hlásek a grafémů. V určité míře však ustupuje jiným zásadám. Morfologické či morfematické, která stojí za zachováváním stejné podoby morfémů v různých slovech nebo různých tvarech jednoho slova, a etymologické, která respektuje původ slova. Často se přihlíží také k historickému principu, tedy k ustálenému způsobu psaní. Principy pravopisu byly v průběhu času vymezovány různě a také jim byla přikládána různá důležitost.

Pravopis má odrážet stav jazyka, jeho vývoj a jeho pojmenovovací možnosti. Proto v průběhu času dochází ke změnám pravopisných pravidel, k množství diskusí o jeho vylepšení, zjednodušení a podobně. Při snahách o optimalizaci pravopisu se přihlíží k jeho dvěma funkcím: vybavovací a zaznamenávací. První je založena na čtenářském přístupu – jde o to, aby si čtenář mohl snadno uvědomit morfologické a slovotvorné, a tedy i významové souvislosti. Druhá bere ohled na pisatele, pro kterého by bylo nejnásadnější psát ve shodě s výslovností. (Kraus 1991, Čech – Kaňka 1956)

Český pravopis je výsledkem kompromisu mezi oběma funkcemi. Navzdory některým snahám o výrazné zásahy za účelem zjednodušení se vyvíjí spíše pozvolna a v mnoha ohledech zůstává konzervativní. Co se týče pravidel o psaní předpon s- a z-, převažuje spíše zohledňování vybavovací funkce. Na rozdíl od některých jiných slovanských jazyků blízkých češtině se tu klade větší důraz na významovou stránku předpon než na výslovnost, přestože to někdy působí značné obtíže.

Důvodem k tomu je patrně stále ještě živý významový rozdíl mezi oběma předponami, který je zřejmý z výslovnosti s- a z- před nepárovými souhláskami, kde si jednu z předpon musíme vybrat. Proto rozlišujeme předpony alespoň graficky i tam, kde ve výslovnosti splývají. Problematické je rozlišování předpon hlavně tehdy, když se jejich významy a funkce překrývají, a také když už jejich význam není vůbec patrný, nebo nejsou dokonce pocíťovány jako předpony.

V následující kapitole popíšu, jak se s těmito problémy vyrovnávali tvůrci mluvníc a pravopisných příruček od Jana Blahoslava po autory nejnovějších Pravidel českého pravopisu. Od doby, kdy se začal pravopis oficiálně kodifikovat, budu sledovat tento hlavní, kodifikační proud.

7.1 Vývoj pravidel psaní s- a z- (a vz-)

7.1.1 16. století (Porák 1979)

Psaní předpon s- a z- i předložek s a z působilo kvůli asimilaci znělosti potíže už odedávna. Od doby, kdy začaly vznikat první české mluvnice, se mu také věnovala značná pozornost a gramatikové hledali pravidla, podle kterých by se písaři a tiskaři mohli řídit. V zásadě prosazovali psaní „etymologické“, tedy podle původu a významu předpony, proti psaní podle výslovnosti.

Jan Blahoslav upozorňuje na to, že různé užití předpon a předložek s a z mění význam a že by se na to mělo dbát: „Někteří tuto hlásku [z] téměř úplně směšují se s nebo jejích významů nedbají tak, jak by měli.“; „Častokrat pak bývá mýlka u písařů, že majíce napsati s, i napíší z; a neb někdy nevědí, která napsána býti má; jako při tom slovu *ztratil*, *stratil*, *z něho*, *s něho* etc. Protož potřeba bedlivého i v té maličké věci soudu. ... s proměněním litery, i smysl se proměňuje.“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991, s. 56, 154)

Kolísal hlavně písařský úzus a nejednotnosti se objevovaly především tam, kde už původ slova nebyl zřejmý (*spusob*), nebo pokud se projevil moravský typ asimilace (*zhromaždil*). Na ten také upozorňuje Blahoslav: „Slováci, a někteří i Moravci, škodnou zplétež v těch literách z, s činí, říkajíce i píšíce *s Janem*, *z Pavlem*, *z domem*, *ze psem*, *z oštípem*, *z otcem*.“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991, s. 155)

Zdá se, že největší starost mu dělaly případy, kdy s a z rozlišuje význam. U ostatních byl benevolentnější a připouštěl jak psaní podle analogie (morfematického principu), tak i podle výslovnosti. „Při některých slovích snadně se vidí, která litera se užívati má, jako *naspal se*, *vyznal*, *přiznal se*, *prosím*, *prože*, *prosba*, někteří píší *prozba*; říkáměť sice *prosím*, *prositi*, avšak každý ať svobodně uváží. Staří psávali *sbor*; my stavíme literu z místo s, *zbor*, ačkoli, neříkáme *zebrání*, ale *sebrání* = shromáždění.“ (Čejka – Šlosar – Nechutová 1991, s. 280)

7.1.2 17. století

M. V. Štejer v Žáčku navrhuje některé konkrétní zásady pro psaní s a z. V podstatě vystihuje principy, kterými se psaní předpon i předložek řídí dnes. Předložky

s i *z* se do latiny překládají jako *ex*, ale je mezi nimi rozdíl: *z* píšeme, když chceme vyjádřit, „že se nějaká věc z něčeho dělá“ nebo „že nějaká věc z něčeho pochází, neb z nějaké vnitřnosti vychází ... byť pak se nevyznačovalo žádné tělesné hnutí než toliko duchovní“ (Nečas 2001, s. 77). *S* naproti tomu píšeme, pokud „něco nebylo vnitř, ale toliko na vrchu, a potom s toho se dostalo dolu“ (Nečas 2001, s. 77). *S* píšeme také vždy, když se předložka pojí s instrumentálem, tehdy se překládá do latiny jako *cum*.

Předponu *s-* navrhuje Štejer psát tehdy, když slovo vyjadřuje, „že se nějaké věci spolu scházejí neb skládají“ nebo „že se něco s něčeho snímá neb dolu skládá“ (Nečas 2001, s. 79). Když pak předpona nevyjadřuje ani jeden z těchto významů, píše se *z-*.

7.1.3 19. století (Sedláček 1993, Martincová 1991)

Od devatenáctého století se objevují pokusy český pravopis charakterizovat jako celek a stanovit jeho zásady. Vycházelo se více méně ze dvou, které už byly jmenovány – psaní podle výslovnosti a podle původu slova, respektive podle „slovozpytu“⁶⁰. Josef Jungmann ve svém Slovníku česko-německém pod heslem *S* popisuje soudobou praxi nesystematického psaní předpony *s-* před znělými souhláskami jako *z-* a naopak, přičemž některá slova se píšou obojím způsobem.⁶¹ Komentuje rovněž praxi rozšířenou na východě území, tedy asimilaci *s* → *z* a její promítání do grafické roviny. K zaměňování předložek *s* a *z* v genitivu je ovšem Jungmann tolerantnější než Štejer: „Někteří spisovatelé, zvláště novější a nejvíce Slováci toto *s* [předložku s genitivem] míchají s literou *z* pro dobrozvučnost, jakž mní Proch. Kde vyznamenání obou liter splývá, tu pomíchání to snesitelné jest.“ (Jungmann 1989)

Pod heslem *Z* se nachází podobné konstatování o asimilaci *s* a *z*, komentované tím, že způsob psaní se liší podle toho, jestli pisatel více dbá na výslovnost, nebo na původ slova. Sám Jungmann se přiklání k názoru, že by bylo lépe psát podle původu

⁶⁰ Názvoslovní principů, jimiž se pravopis řídí, nebylo jednotné. Slovozpytná zásada mohla znamenat buď vskutku psaní podle etymologie slova, nebo řízení se analogií s jinými slovními tvary, vlastně morfematický princip.

K tomu viz Sedláček 1993: „I když autoři označují zásady českého pravopisu většinou stejnými pojmenováními, je zřejmé, že je stejně nechápou. Je to patrné třeba na zásadě nazývané etymologickou. V minulém století se někteří jazykovědci snažili odůvodňovat pravopis skutečně na základě etymologie. (...) Častěji býval etymologický ráz českého pravopisu chápán tak, že *z* psané podoby slova je patrné, *z* kterých částí se slovo skládá, i když se vyslovovaná podoba *s* psanou neshoduje (...). Vhodnější by ovšem bylo nazývat tuto zásadu morfematickou.“

⁶¹ „Podlé přirozeného vyslovení litera *s* před *b*, *d* v složených zní jako *z*, a i tak často se píše, jako *zbor* místo *šbor*, *zde* místo *sde*; naproti tomu před tvrdými literami *p*, *t* litera *z* do tvrdšího *s* přechodí v vyslovení, a často i tak se píše, n. p. *zpráva* místo *správa*; některá obojím způsobem psaná se nacházejí, jako: *způsob*, *spůsob*, *správa*, *zpráva* atd.“ (Jungmann 1989)

slova, pokud by to ovšem nepopíralo dosavadní zavedené zvyklosti. Svůj názor odůvodňuje tím, že psaní podle výslovnosti by mohlo zastírat původ (respektive stavbu) slova, a tím i jeho význam.⁶²

Co se týče psaní předpony *vz-*, Jungmann konstatuje, že „pro dobrozvučnost“ se již před hláskou *s* vynechává i v psané formě *z*. Někdy se naopak vynechává *v-*.⁶³

Pro český pravopis byl významnou postavou také Václav Hanka. Zasazoval se spolu s Dobrovským a Jungmannem o posílení morfematického a fonologického principu. Rozličnými příklady, kdy se slovo vyslovuje jinak, než píše (v důsledku asimilace nebo redukce hlásek: *schůska*, *zbíratí*, *zrůst*, *znik*), ve své Mluvnici českého jazyka (1849, s. 10) dokládá, že „pravopis náš více slovospytně než libosvorně uspořádán jest“. Slovospytný pravopis má podle něj dobrou a prospěšnou stránku, způsob psaní by však neměl být zbytečně obtížný a míru „slovospytu“ v psaní ponechává „zdravému rozhodnutí povážlivě soudných spisovatelů“ (Hanka 1849, s. 11).

Základy kodifikace tedy byly položeny v první polovině 19. století Hankou, Dobrovským a Jungmannem a také tvorbou předních novinářů a spisovatelů. V praxi však stále v mnoha jevech vládla veliká nejednotnost. „Spisovný úzus prostě nebyl ještě dostatečně ustálen a kritéria jazykové správnosti se teprve vytvářela. Je proto přirozené, že nejednotnost se tolerovala, či spíše: čtenář si ji neuvědomoval.“ (Sedláček 1993) V druhé polovině století se však s rozmachem školství ukázalo, že dosavadní kodifikace je nedostatečná a rozkolísanost nežádoucí – při klasifikaci bylo třeba stanovit, co je „správné“ a co „nesprávné“.

Než však svou pozornost k současné češtině a pravopisu upnul Jan Gebauer, neexistovala žádná všeobecně uznávaná příručka, podle které by se pisatelé mohli řídit. Tuto funkci přebíraly školní učebnice (kromě učitelů je psali i jazykovědci) a vedle nich

⁶² „Poněvadž *z* u vyslovení před ouzkými spoluhláskami vzniká jako *s*, naproti tomu *s* před ouzkými jako *z*: píší ti, kteří více na vyslovení, než na původ aneb etymologii zření mají: *spůsob*, *přeska*, *schůska* atd. na místě: *způsob*, *přezka*, *schůzka* atd. Naproti tomu *zbor*, *zbíratí*, *zběhnu*, *z bohem*, *z důvodem*, na místě: *sbor*, *sbíratí*, *sběhnu*, *s bohem*, *s důvodem* atd.

Tuším, žeby se, kde zvyk starodávny tomu neodpírá, vždy raději slovospytu nežli vyslovení v té věci šetřiti mělo; poněvadž způsob psaní dle slovospytu není tak snadno na škodu dobrému vyslovení, jako na opak. Na příklad: píšeme-li *sbor*, vyslovujeme přece *zbor*, a známe se spolu k původu toho slove od předložky *s* a *beru* (*bor*): píšeme-li ale *zbor*, srovnáváme se ovšem s vyslovením, a však původ toho slove v pochybnosti zanecháváme, ano také z předložky *z* (slav. *iz*) a slohu *bor* povstati mohlo.“ (Jungmann 1989)

⁶³ „Pro dobrozvučnost před *s* vynechává se již i v psaní *z*. Píšeme *vskočiti*, *vstoupiti*, *vsednouti* na místě *vzskočiti*, *vzstoupiti*, *vzsednouti*. Jindy odvrhuje se *v*, a praví i od mnohých píše se: *ztýčiti*, *znik*, *zrost*, *zdorovati*, *zdvihnouti* atd., na místě *vztýčiti*, *vznik*, *vzrost*, *vzdorovati*, *vzdvihnouti*.“ (Jungmann 1989)

vznikalo ještě velké množství dalších jazykových příruček různé hodnoty. Učebnice musely být úředně schvalovány a existovala snaha o jednotnost v kodifikačních otázkách. Té se ale kvůli množství různých jazykových publikací, mezi nimiž měly nemalý vliv i často puristické brusy češtiny, nepodařilo dosáhnout. V kodifikaci z počátku 19. století zůstaly mezery hlavně v oblasti, kdy psaná podoba nemá dostatečnou oporu v mluvené. Situace byla komplikovaná jak nářečními rozdíly ve výslovnosti, tak i snahou řešit pravopisné problémy následováním staročeského stavu nebo etymologie slov.

Psaní předpon a předložek *s* a *z* bylo jednou z těchto problematických otázek, kdy se výslovnost neshodovala s psanou formou.⁶⁴ Uvedu několik příkladů, jak se s tímto problémem vyrovnávaly mluvnice a příručky pravopisu té doby.

Na Hankovy publikace o českém pravopisu navazuje Jan Slav. Tomíček, zastánce skutečně etymologického výkladu pravopisu (viz Sedláček 1993). V Pravopise českém dle ústrojnosti českého jazyka (1862) uvádí pro psaní *s-*, *z-* a *vz-* tyto zásady:

„Předložka *s* znamená a) směr shora dolů: *spadnu*, *sešlu*, b) spolčení: *seberu*, *sbírám*. Předložka *z* znamená zničení: *zkaziti*, *ztratiti*, *ztráviti*. Předložka *vz-* znamená: směr z dola nahoru: *vzletím*, *vzejdu*, *vzniknu*. Při vyslovování však toho *vz* odpadlo v tuze zhusta: *zmohu se* (*vzmohu*), *zbudím*, *zdeřím*, *zdoruji*, *zbouřím* atd., pročez toto *z* ve případě tom zničení znamenati nemůže.“ (Tomíček 1862) Ve vymezení pravidel pro psaní těchto předpon tedy následuje Štejera při uplatňování sémantického hlediska, ovšem při snaze formulovat význam předpony *z-* se nedostal o mnoho dál.

Význam předložek je proti tomu vymežitelný snáze, viz návod pro pisatele v publikaci Pravidla pravopisu z roku 1862: *s*, *se* píšeme, „kdykoliv nějakou společnost znamená“ nebo „vyjadřuje-li pohnutí s výšky dolů“, *z*, *ze* píšeme, když vyjadřujeme, „z čeho se věc dělá“, „že něco z vnitra vychází“ a „kdykoliv se nějaké hnutí myslí rozumí“ (Pravidla pravopisu 1862).

V roce 1886 vyšel Pravopisný ukazatel, příručka, která se stala předchůdcem prvních úředních pravidel českého pravopisu. Je zpracovaná jako pravopisný slovník slov, která činí při psaní problémy. V jejím krátkém úvodu se dočteme: „Jakkoliv totiž

⁶⁴ „Předchůdce a základ Pravidel českého pravopisu, ‚Pravopisný ukazatel‘ Frant. Bílého a Jul. Rotha z r. 1886, říká o psaní předpon *s* a *z* doslova: ‚Obtíž bez hlubších znalostí jazyka téměř nepřekonatelnou působí slovesa s předponou *s-* a *z-* složená‘. A třetí vydání matičního ‚Brusu jazyka českého‘ z r. 1894 mluví podobně: ‚Největší potíže působí v pravopise našem rozdíl mezi předložkou (!) *s* a *z* při slovesech.‘ Obě příručky pak shodně konstatují, že příčinou toho je výslovnost.“ (Váhala 1957)

náš pravopis jest převážně etymologický, přece výslovnost' pomohla leckde k vítězství zásadám fonetickým, a nynější *s-* zastupuje nejednou i staročeské *iz-*." (Wenzl 1886, s.

6) Autoři poté uvádějí tyto zásady:

Z- se píše, pokud a) označuje ukončení děje, zvláště zhoršení stavu (*zhotoviti*, *zhoršiti*), b) označuje změnu stavu, zejména ukončení děje vyznačeného slovesem počínavým (*zblednouti*, *zchudnouti*), c) označuje odluku (*zběhnouti*, *zbýti se*), d) je na místě původního *vz* (*zbuditi*, *zvolati*).

S- se píše, pokud: a) označuje hromadění a vzájemnou účast (jako latinské *con-*, *sbíratí*, *sděliti*), b) označuje směr dolů (*spadnouti*, *smésti*), c) označuje ukončený děj, ale nikoli změnu stavu (někdy jako lat. *con-*, *spískati*, *sepsati*), d) označuje jakési oddělení ve smyslu „jdi mi s očí“ (pouze v několika případech, *skliditi*, *schovati*, *scestí*). (Wenzl 1886, s. 7)

Návody v Ukazateli tedy opět vycházejí ze sémantiky předpon a jsou ve vymezení významů o něco přesnější a podrobnější než jejich předchůdci.

7.1.4 20. století

Prvními úředně posvěcenými pravidly českého pravopisu se stala Gebauerova Pravidla hledící k českému pravopisu a tvarosloví, vydaná roku 1902.

Ohledně potíží s psaním skupin, kde se kvůli asimilaci rozchází psané s vyslovovaným, konstatuje, že v některých případech převládlo psaní fonetické a v jiných etymologické. Uvádí příklady *zrcátko* (fonetické – proti *zrcadlo*, dříve *zrcádko*) a *sbor* (etymologické – podle *sebrat*). Pokud není původ slova jasný, často nastává kolísání (*skoumati/zkoumati*, *zchudnouti/schudnouti*...). Někdy také různé psaní mění význam slova, což nastává často právě u předpon *s-* a *z-*.

První pomoc při rozhodování pro správnou předponu je najít slovo příbuzné, kde je předpona vokalizována (*stírati* podle *setru*, *spínati* a *spona* podle *sepnu*, *zpínati* podle *zepnu*).⁶⁵ Výjimkou jsou varianty *sešedivěti*, *sestárnouti* apod., kde je původní *z-* zastřeno spodobou a novočeskou asimilací vznikla sekundární podoba *se-*.

Jinak máme volit předponu podle významu a původu složeniny: *z-* píšeme a) pokud předpona nese význam vzhůru, a je tedy původní předpnou *vz-* (*zkvísti*, *zpínati*, uvádí zde dokonce i *zpívati*), b) pokud je předpona stejného významu jako předložka *z*,

⁶⁵ Na tuto pomůcku upozornil vlastně už Blahoslav (viz výše) a objevovala se posléze ve všech vydáních Pravidel až do roku 1957; v nejnovější úpravě již není.

ze – odpovídá stsl. *izъ* (*zkusiti, zkoumati, zpytovat*), c) pokud složenina obsahuje význam „učiniti tím, učiněnu býti tím, státi se tím, nebo vykonati to, co slovo základní znamená“ – je to táž předpona jako v předchozím případě, stsl. *izъ* (*zchudnouti, zbiti, ztráviti* [čas], *ztratiti, způsobiti*).

S- napíšeme, pokud je předpona stejného významu jako předložka *s*, tedy buď a) jako lat. *de*, shora dolů, odněkud pryč (*spadnouti, složiti, stírati*), nebo b) jako lat. *cum*, dohromady (*sbírati, spojit*).

Kde není význam slova zřetelný, píšeme podle výslovnosti (*zboží, spanilý*). (PČP 1902)

Tento výklad, krom první zásady psaní podle analogie s vokalizovanou variantou v příbuzném slově, je pro běžného uživatele málo přístupný. Oproti dřívějším výkladům např. v Pravopisném ukazateli pracuje méně se sémantikou předpon ve slovech, se kterými se pojí, ale zdůrazňuje jejich původ a příbuznost až se staroslověnštinou – hlavním zdůvodněním psaní předpony je spíše etymologie.

Už v druhém vydání Pravidel hledících k českému pravopisu a tvarosloví (1903) se přistoupilo k přeformulování a zkrácení výkladu o předponách *s-* a *z-*. U slov s těmito předponami se má dodržovat psaní podle původu. Pro dodržení této zásady byly z původního výkladu ponechány v zásadě tyto „pomůcky“: 1. Kde je ve slově příbuzném *se-*, píšeme *s-*, kde je *ze-*, píšeme *z-*. 2. Píšeme *z-* tam, kde rozeznáváme význam „pohyb vzhůru“ vlastní původní předponě *vz-*. 3. Píšeme *z-*, pokud složenina nese význam „učiniti tím, učiněnu býti tím, státi se tím, nebo vykonati to, co slovo základní znamená“. Příklady, které by mohly být nejasné, jsou doslovně vysvětleny (*zbiti* = *zbitým učiniti*). 4. Píšeme *s-*, kde má předpona význam „dolů“ nebo „dohromady“, jako předložka *s*. (PČP 1903)

Vydání z roku 1913, které se již poprvé nazývalo Pravidla českého pravopisu (s abecedním seznamem slov a tvarů) v sobě nese několik dalších úprav výkladu o předponách *s-* a *z-*. V bodě 2 o psaní předpony *z-* (< *vz-*) byly některé příklady nahrazeny jinými (*zdvihnout, zkynout*; bylo sem zařazeno dokonce i *zpyšněti*); byl přidán jeden bod o psaní *z-*, jenž byl zahrnut již v Pravopisném ukazateli, ale v Gebauerových Pravidlech se pak neobjevil: píšeme *z-*, když má předpona význam odluky (*zběh, zřící se*). Nakonec k nejasným případům, které píšeme podle výslovnosti, ke slově *zboží* a *spanilý* přibyly *schody*. (PČP 1913)

Další změny proběhly až s vydáním nových, zmodernizovaných, zrevidovaných a doplněných Pravidel v roce 1941, vydaných Českou akademií věd a umění. Poprvé byla vydána i jejich školní verze s některými odlišnostmi ve formulacích a příkladech.

Výklad o *s-* a *z-* je v rámci celé knížky na rozdíl od dřívějšího oddílu *Z* pravopisu a hláskosloví do kapitoly *Z* nauky o tvoření slov pod oddíl Předpony. Je vynecháno úvodní vysvětlení rozdílu v psaní podle výslovnosti a původu, uvádí se však, že bychom měli rozeznávat *s-* a *z-* podle původu stejně, jako je rozeznáváme např. u slov *svolati/zvolati* apod. Pomůcky pro toto rozeznávání jsou potom stejné jako ve vydáních z let 1913 a 1921, liší se jen ve formulačních drobnostech.

Co se týče psaní jednotlivých slov s předponami *s-*, *z-* a *vz-*, došlo k některým změnám. Vladimír Šmilauer je shrnuje v publikaci *Co nového v Pravidlech českého pravopisu 1941?*: opouští se subtilní rozlišování sloves *spracovati/zpracovati*, *ztráviti/stráviti* podle významu, zůstává pouze *zpracovati* („spotřebovati“ i „vypracovati“), *stráviti* (čas i potravu); *stlumiti* se mění na *ztlumiti* (dokonavé k *tlumiti*); z dublet *zazníti* a *zavzníti* je ponechána pouze první. Naopak bylo zavedeno rozlišování sloves *zkroutit* (ruku) a *skroutit* (provaz – nové), *zmotati* a *smotati* a několika dalších dvojic (Šmilauer 1942).

K opravdu zásadnímu přepracování Pravidel a větší změně celého jejich pojetí dochází v roce 1957. Poprvé byla vypuštěna část o tvarosloví i o tvoření slov, a Pravidla se tak stala příručkou čistě pravopisnou. Jak se píše v jejich předmluvě, nejsou na rozdíl od minulých vydání příručkou pro školní vyučování, nýbrž jsou určena pro spisovatele, redaktory apod. (PČP 1957). O rok později nicméně vychází rovněž pro potřeby škol upravené vydání.

Výklad o psaní *s* a *z* byl zásadně prodloužen a konečně přibyl i oddíl o psaní předložek.⁶⁶ (Řídí se v zásadě tím, s kterým pádem se pojí, u genitivu se přihlíží k významu, není-li však možná jednoznačná interpretace, přednost má předložka *z*.)

Na rozdíl od předložek, kde bylo pro zjednodušení pravopisu možné sledovat formální hledisko (pády), pouze s přihlédnutím k sémantice v případě významu „s povrchu pryč nebo dolů“, pro psaní předpon není tak jednoznačné pravidlo možné

⁶⁶ Jak píše Miroslav Sedláček (1993b): „Dost překvapuje, že Pravidla čes. pravopisu až do r. 1957 nepodávala v úvodní části poučení o psaní předložek *z* a *s*. Přitom šlo o jev, který působil potíže i v 19. století, ale výklad o něm býval jen v mluvnicích, a to nikoli ve všech. Zbytečnou složitost pravidel o psaní předložek *z* – *s* se postupně podařilo odstranit.“

stanovit. Při snaze o zjednodušení se uvažovalo i o podobné úpravě, jaká byla provedena ve slovenštině – psaní v podstatě podle výslovnosti.⁶⁷ Nakonec však nebyla zavedena žádná revoluční změna, psaní předpon se fakticky téměř nezměnilo (až na některé jednotlivosti⁶⁸), změnila se však formulace zásad, kterými se řídí.

Zatímco dříve byl výklad stylizován spíše pro filology, kteří si dovedou zdůvodnit psaní předpony jejím původem, nová Pravidla se zaměřila na běžné, odborně neškolené uživatele jazyka. S růstem počtu aktivních uživatelů jazyka „bylo nutno vzdát se pomůcek jen historicky zdůvodňovaných a nahradit je co nejjednoduššími poučkami založenými na rozboru současného jazyka, který uživatelé znají“ (Váhala 1957). To s sebou nese i značné rozšíření výkladu a pro názornost uváděné velké množství příkladů.

Nová pravidla dělí poučení na psaní předpon u sloves a u příslovcí (tam v podstatě konstatují jen psaní shodné s původní předložkou). Při volbě předpony je primární její význam (bylo jí poprvé nahrazeno slovo „původ“). Nejprve jsou uvedeny významové okruhy pro každou předponu: pro *s-* jsou to významy „dohromady“ a „shora dolů nebo pryč“, s tím, že mnohdy předpona pouze zdůrazňuje význam obsažený ve slovese⁶⁹. Předpona *z-* se má psát tehdy, pokud pouze zdokonavuje nedokonavé sloveso, nebo pokud se její pomocí tvoří dokonavé sloveso ze substantiva nebo adjektiva. Jako pomůcka je uvedeno pravidlo, které se objevilo v Pravidlech už v roce 1902 – o příbuzných slovech, kde je předpona vokalizovaná.

Tam, kde není možné jasně rozhodnout o přiřazení k některému významu, se řídíme ustáleným psaním, které často vychází z výslovnosti (u *sh-/zh-* se vychází z výslovnosti běžné v Čechách). Často jde o slova, která již ani jako předponová nepocitujeme. Pravidla dále uvádějí příklady slov, kde se výslovnost s ustálenou grafikou rozchází (*zkoumat, zpěv, způsob...*).

⁶⁷ „Ukázalo se však, že pro češtinu jakožto jazyk s dlouhou kulturní tradicí není vhodná žádná příliš zjednodušující mechanická úprava vycházející z výslovnosti. V češtině se dosud rozlišují významy jak předložek, tak i předpon *s* a *z*, a to někdy velmi přesně (*s prstu – z prstu, se stolu – ze stolu; sběhnout – zběhnout, svolat – zvolat*), a z této skutečnosti nutno vycházet při všech snahách o usnadnění jejich psaní.“ (Váhala 1957)

⁶⁸ „Nově se bude psát předpona *s-* (místo *z-*, jež se předpisuje v dosavadních Pravidlech, ale jež se v praxi neujala) ve shodě s výslovností u těchto sloves: *scípati, scípnouti* (vedle *hcípati, hcípnouti*), *schrupnouti si, schumlati, schváliti, splasknouti, splíhnouti, splíchtiti, strnouti* (*ustrnulý se* píše už dnes), *stuchnouti (stuchlina), smontovati*. A předpona *z-* se bude nově psát ve slovech *zběž, zdrhovati, zdrhovadlo*. Kromě toho u slovesa *skresliti* se připouští i psaní s předponou *z-*: *zkresliti*. U všech těchto sloves se skutečná praxe nepodřídila předpisům Pravidel, jejichž různá vydání ostatně v některých případech sama kolísala.“ (Váhala 1956)

⁶⁹ Jde vlastně o upozornění na řadící předpony. Právě rozeznávání řadících předpon od prostě zdokonavujících ale může působit problémy a mást (viz předchozí kapitolu).

Ve třetím oddíle výkladu je na mnoha příkladech znázorněno, že existuje mnoho slov rozlišených pouze předponou *s-* a *z-*. Takové dvojice jsou rozděleny do tří skupin, podle toho, zda je jejich význam zřetelně odlišný (*svrhnout/zvrhnout*), nebo je rozdíl mezi nimi méně zřetelný – jeden z dvojice pak často nese nějaký stylový příznak (*stahat/ztahat*), nebo mají v podstatě stejný význam, jen nepatrně odstíněný (*spochytat/zpochytat*). (PČP 1957)

Vydání Pravidel z roku 1966 přineslo několik doplnění na základě nově vydaného Slovníku spisovného jazyka českého, který přinesl prohloubenější zpracování předpon *s-* a *z-* oproti Příručnímu slovníku jazyka českého, o nějž se opíralo předchozí vydání Pravidel. Byly doplněny další dvojice sloves, respektive podoby se *z-*: *smontovati* i *zmontovati*, *scestovati* i *zcestovati*, *schvátiti* i *zchvátiti* atp.; podoba se *s-* byla přidána u sloves *zpráskati/spráskati* (viz předmluva k vydání z roku 1966 v PČP 1974). U distributiv typu *spochytati/zpochytati* se SSJČ naopak přiklonil k zmenšení počtu dublet a prosazuje pouze psaní se *z-* (viz Zima – Sochová 1964).

Co se týče předložek, Pravidla z roku 1966 vycházejí vstříc přirozenému vývoji, směřujícímu k tomu, že v 2. pádě je stále dominantnější předložka *z*, tím, že ji připouští jako náležitou v podstatě ve všech případech (Sochová 1976b).

Další revizi bylo psaní předpon *s-* a *z-* podrobena v souvislosti s přípravou Slovníku spisovné češtiny (prvního vydání z roku 1978), který je jako normativní příručka závazný i pro další vydání Pravidel.⁷⁰ Úprava vychází ze snahy o další zjednodušení pravopisu a odstranění zbytečných dublet. Významová a funkční spektra obou předpon se vzájemně překrývají, ale produktivní je v daném významu vždy pouze jedna, což se stalo východiskem pro změny. Tvůrci slovníku ovšem neztráceli ze zřetele tradiční grafiku ani možnost dostatečného sémantického odstínění ve vyjadřování. Tudíž došlo opět jen k dílčím změnám.

U skupin sloves významově málo rozlišitelných nebo úplně synonymních byly zrušeny některé dublety: buď vynecháním méně běžného slovesa, ponecháním sémanticky základní podoby (ze dvojice *zestylizovat/sestylizovat* ponecháno pouze *sestylizovat* – představa sestavování převažuje) či zohledněním analogie se slovesy

⁷⁰ SSČ je ovšem slovník s výběrovým repertoárem, a proto z toho, že nezařazuje některé formy, nevyplývá, že by jich uživatel nemohl užít, pokud chce psát v souladu s kodifikací. SSČ pouze zjednodušením chce vyjít vstříc běžné jazykové praxi a škole (Sochová 1976a).

významově příbuznými (ponechání pouze forem *zmačkat*, *zchumlat*, *zřasit* apod.). Podobná redukce nastala i u některých sloves předponami výrazněji významově rozlišených. Do slovníku nebyly pojaty některé méně běžné varianty, u některých dvojic byla ponechána pouze jedna forma s tím, že převzala i význam, který nesla druhá (např. abstraktně přenesený). Při výběru byly prosazovány varianty v úzu běžnější, obvyklejší, někdy se přihlíželo též k většinové a spisovné výslovnosti. (Sochová 1976a)

Poslední úprava pravidel českého pravopisu proběhla v letech 1993 a 1994, kdy byla vydána další Pravidla českého pravopisu a jejich Dodatek. (Pravidla vyšla již tradičně ve dvou verzích, „akademické“ a „školní“.) Zásady o psaní předpon *s-* a *z-* zde opět zůstávají v podstatě zachovány. Uspořádání výkladu se od předcházející úpravy mírně liší.

V jeho první části, kde jsou uvedeny okruhy použití jednotlivých předpon, je k významům a funkcím „dohromady“ a „dolů“ u *s-*, respektive zdokonavování sloves a tvoření dokonavých sloves z adjektiv a substantiv u *z-*, přidán k oběma předponám bod o užití „v několika ustálených případech“ s příklady (většinou jde o slova, kde předponovost již nepocítujeme). U předpony *z-* pak přibyl ještě bod uvádějící, že se používá i u nedokonavých sloves, která jsou odvozená příponou od sloves dokonavých s předponou *z-*.

Druhá část výkladu se zaměřuje na dvojice slov, které se liší pouze předponou *s-* a *z-*. Dělí je na slovesa různého významu rozlišená jak v písmu, tak výslovností, slovesa lišící se významem, ale rozlišená pouze grafikou a zvláštní skupinu sloves, kde předpona *s-* nebo *z-* význam jen drobně pozměňuje: je pak možné užít obou podob v závislosti na tom, jaký sémantický odstín chceme zdůraznit. U předpony *s-* jsou to její primární významy „dolů“ a „dohromady“, popřípadě malá míra děje („trochu, poněkud“), u předpony *z-* je to prostá dokonavost, popřípadě velká míra děje⁷¹. (PČP 1993)

Zjednodušení tedy spočívá v tom, že ubylo příkladů dvojic sloves, která se mírně odlišují, a u těch, kde dříve existovala snaha o jejich významové rozlišení, je zaveden variantní způsob psaní bez rozlišení významových odstínů. Pro přehlednost jsou také

⁷¹ Vyjadřování malé míry děje předponou *s-* a velké míry předponou *z-* zmiňuje například i Josef Vachek (jeho formulace zní „lehká změna“ a „intenzivní“ význam; Vachek 1933). To se ale neslučuje s pojetím některých jiných příruček (Kopečný 1962, MČ1), které přiřazují předponě *s-* i význam velké míry děje a předponě *z-* v některých případech i odstín „málo“.

slova, která tvoří dvojice (s předponou *s-* nebo *z-*), uvedena jen v druhé části výkladu, nikoli v příkladech v první části. (Svobodová 1991)

Ještě více zestručněný a zjednodušený výklad podává Internetová jazyková příručka. K významům předpony *s-* přidává „zmenšení objemu, až zánik“: *scvrknout se, shořet, shnit*. Také se zvláště zmiňuje o psaní přejatých slov, kde je předpona *z-* vždy v pořádku, v několika případech se pak dá psát i *s-*. Jinak prakticky přebírá zásady z Pravidel.

7.2 Shrnutí

Od doby, kdy se začínají formulovat první zásady o psaní předpon *s-* a *z-*, se nepřihlíží k výslovnosti, ale primárně k významu předpon. Ač bývá tento přístup nazýván etymologickým, jde v zásadě o rozlišení morfémů, nikoli o přesné následování etymologie slova. A důsledné dodržování podoby morfémů je v podstatě vyžadováno jen tam, kde na něm závisí význam slova.

V devatenáctém století bývá doporučováno psaní podle původu slova, respektive tak, aby byla zřejmá jeho slovotvorná utvářenost. Svou roli ale hraje i tradice: už Jungmann ale připomínal, že by se neměly za každou cenu popírat dosavadní zavedené zvyklosti. Hanka má na zřeteli zaznamenávací funkci pravopisu: „Slovospytný pravopis ovšem dobrou a prospěšnou stránku má, mnoholi ale slovospytu od veškery pišící veřejnosti, kteréž nikdy s očí spustiti nesmíme, požadovati možno? aby se psaní bezpotřebně neobtěžovalo.“ (Hanka 1849, s. 11)

Pozice etymologického principu posilovaly hlavně v druhé polovině 19. století. Byl brán velký ohled na původ slova a psaní podle výslovnosti se připouštělo jen tam, kde už byla etymologie úplně zastřena. Na historickém přístupu k pravopisu byla postavena také první Pravidla z roku 1902. Tento zřetel na původ slova se táhl dalšími vydáními Pravidel, až do přepracovaného vydání z roku 1957, jehož výklad byl založen na synchronním rozboru jazyka.⁷²

Nemalý podíl na spisovné podobě mnoha slov (hlavně těch, kde je předponový původ již zastřený) má rovněž ustálený způsob psaní. Tradice hrála v češtině roli už od

⁷² Například ještě v Pravidlech z roku 1941 byly kodifikovány bez dublet formy *ssavec*, *ssáti*, *ssedlina* a další. Toto lpění na historickém výkladu odstranila až Pravidla 1957.

prvních pokusů o stanovení pravidel zápisu, tím pádem se vyskytuje poměrně velké množství výjimek z obecných zásad.

Tento (konzervativní?) vývoj pravopisné kodifikace, kladoucí důraz na původ slova a jeho vnitřní utváření, nepochybně přispěl k tomu, že dodnes v češtině na rozdíl od např. polštiny či slovenštiny rozlišujeme mezi předponami *s-* a *z-*, ačkoliv ve většině případů zvukově splývají a také jejich funkce jsou leckdy podobné.

Zásady o psaní *s-* a *z-* se za celou historickou dobu příliš nezměnily. Zřetel k významu při vymezování pravidel zůstává stejný, mění se pouze vymezení těchto významů, se snahou vystihnout je co nejlépe, a také interpretace jednotlivých případů, ve snaze postihnout i skutečnou jazykovou praxi a vyhovět jí.

Předpona *s-* si udržela svoje původní prostorové významy po celou historickou dobu, proto se jejich formulace prakticky neliší od dob Žáčka až po současná Pravidla: zkráceně „dohromady“ a „dolů“. Pouze Pravopisný ukazatel přidává ještě význam „ukončení děje, ale nikoli změna stavu“ a specifický význam jakéhosi „oddělení“.

Mnohem složitější je situace u předpony *z-*. Nejjednodušeji to vystihuje M. V. Štejer v Žáčkovi: píše se tam, kde předpona nenese ani jeden z významů *s-*. Tomíček ve svém Pravopise (1862) uvádí jako jediný význam předpony *z-* „zničení“. Pravopisný ukazatel (Wenzl 1886) se pak velmi přibližuje formulacím v Pravidlech z roku 1957: *z-* podle něj znamená „ukončení děje, zvláště zhoršení“, tedy takřka prostě zdokonavující funkce; druhým významem je „změna stavu, ukončení děje vyjádřeného počínavým slovesem“ – v podstatě tvoření denominativních perfektiv. K tomu přidává ještě význam odluky. Ten se posléze objevuje jen v Pravidlech z roku 1913, jejichž znění je převzato v roce 1921 a 1941, následně je těch několik sloves, kde má *z-* odlukový význam, zařazeno mezi slova s ustálenou grafikou.

V pravidlech z roku 1902 je stanovena zásada, že *z-* se píše tam, kde odpovídá stč. *iz-* a stsl. *jъz* (Gebauer uvádí *jzъ*). Druhou oblastí předpony *z-* je podle nich význam „učiniti tím, učiněnu býti tím, státi se tím, nebo vykonati to, co slovo základní znamená“. Tato formulace pak s obměnami byla použita ve všech následujících vydáních Pravidel, i v těch posledních. Od roku 1957 ji ovšem Pravidla používají jen pro vysvětlení významu dokonavých sloves utvořených předponou *z-* z adjektiv nebo substantiv. Od roku 1957 je také v Pravidlech uváděna pro *z-* prostě zdokonavující funkce.

Od Tomíčkovy Pravopisu až po Pravidla 1941 se jako jedna skupina sloves se uvádí ta, která mají význam „nahoru“, vznikla tedy zjednodušením *vz-*.

Předpona *vz-* do obecných pravopisných zásad jinak nebývá zapojována (z uvedených příruček ji zmiňuje pouze Tomíček (1862). Důvodem je patrně to, že ve spisovné výslovnosti k záměnám s druhými dvěma předponami nedochází.

Jak je vidět, formulace významu předpony *z-* podléhá značným změnám; příčinou je její do větší míry vybledlý význam, než je tomu i předpony *s-*. Je to však pouze snaha o postihnutí obecných pravidel; v praxi se psaní předpon výrazně nemění, dochází pouze ke změnám v jednotlivostech.

Kodifikace se snaží upravit psaní v takových případech, kde kolísá. Motivací k výběru jedné z variant (či naopak přidání další) jí pak může být převládající úzus, převládající významový rys, posun významu slovesa, ohled k výslovnosti, analogie ke slovům stejné sémantické řady... O těchto případech se rozhoduje jednotlivě a ve snaze vyhovět obecným principům.⁷³

Pokud jde o tyto jednotlivé případy, mění se i kodifikovaná podoba sloves s předponou *vz-*. Zajímavé je, že ač se v 19. století běžně objevují formy jako *znik*, *ztýčiti*, *zdorovati* (Jungmann 1989), postupně se prosazují spíše varianty s předponou *vz-*. Ještě v prvních Pravidlech jsou zaznamenány např. dublety *zbudit/vzbudit*, do dnešního úzu formy vycházející z výslovnosti nepronikly (od r. 1913 je v Pravidlech pouze *vzbudit*). Tento fakt lze zdůvodnit sémantikou předpony *vz-*: tam, kde je ještě patrný jeden z jejích významů („vzhůru“, „proti“, počátek děje), prosazuje se právě její plné znění; naopak tam, kde je význam již zastřený, nabývá vrchu redukovaná podoba (např. v Pravidlech 1902 ještě existovaly dublety *vzmínit se / zmínit se*, ve vydání 1903 už figuruje pouze *zmínit se*).

⁷³ Pro zdůvodnění jednotlivých úprav viz články v NŘ a SaS: Váhala 1975; Sochová 1976a; Zima – Sochová 1964.

8. Ostatní slovanské jazyky

V této kapitole přiblížím, jaké funkce a formy se vyvinuly u předpon (a předložek) – ekvivalentů českých *s-* a *z-* – v ostatních slovanských jazycích. Podrobněji se budu věnovat jazykům ze západoslovanské větve, u zbylých dvou skupin jazyků se jen krátce zmíním o tvarech a významech jednotlivých předpon, případně předložek.

8.1 Západoslovanské jazyky

Prefixy *s-* a *z-* jsou si blízké a překrývají se ve funkcích a formách v celé skupině západoslovanských jazyků, míra jejich „sloučení“ se ovšem liší jazyk od jazyka v závislosti na míře zpětné asimilace znělosti a pravopisné tradici (Dickey 2007, s. 7). Na rozdíl od češtiny, která (možná právě díky pravopisu) stále oba prefixy rozlišuje⁷⁴, některé jazyky přizpůsobily pravopis výslovnosti a mezi *s-* a *z-* zde neexistují ani významové rozdíly.

Splývání se týká i předložek: „Na rozsáhlém areálu došlo k splynutí prep. *sъ* s prep. *ъzъ* – a to nejen tam, kde se reflexy obou mohly pozičně vyrovnat (v jaz. zsl.) – ale i tam, kde se zachovala podoba *izъ*: v ukr. a na jihu v sln. a dial. čak. a kajk.“ (Kopečný 1973, 245) V češtině (a slovenštině) se však opět přes faktické fonologické splynutí (alespoň na části území) rozdíl mezi předložkami stále zachovává.

8.1.1 Slovenština

Nejzajímavější pro nás je situace ve slovenštině, vzhledem k tomu, jak je blízcí příbuzná češtině, a přesto v ní došlo k odlišnému vývoji ohledně slučování předpon *s-* a *z-*, a to nejen v pravopisu.

Dnešní pravopisná situace je ve slovenštině mnohem jednodušší než v češtině. Pravidla pro psaní předložek jsou stejná jako v češtině, píše se tedy *s* s instrumentálem, *z* s genitivem (ovšem bez výjimek, které jsou podle platné kodifikace v češtině stále možné), a to od roku 1953, kdy vyšla nová Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkem, která provedla řadu reforem.

⁷⁴ Jak uvádí Dickey, „it’s orthography has made a half-hearted attempt to maintain *s(e)-* and *z(e)-* as separate prefixes“ (Dickey 2007, s. 7).

Psaní předpon se tehdy také zjednodušilo. Původní rozlišování předpon podle významu⁷⁵ nahradilo psaní podle spisovné výslovnosti: ustanovilo se nově psaní předpony *s-* před neznělými souhláskami a předpony *z-* před znělými a vokály⁷⁶. Existovalo ovšem stále několik výjimek:

„Jako výjimky z tohoto přímočaře uplatňovaného pravidla uvádějí Pravidla slova *sbor* (*sborový, sborovna, sbormajster*), *sborník*, *sváz* (*svázový, svázák, svázáčka, svázácky*), *sjazd* (*sjazdový – ale zjazd na lyžiach*). Jde o slova, jež jsou součástí složených pojmenování označujících významné instituce; z prvních písmen slov těchto pojmenování vznikly pak ustálené zkratky celonárodního charakteru (*SNB – Sbor národní bezpečnosti, SSSR – Svaz sovětských socialistických republik* a j.). Změna v psaní těchto slov by oddělila zkratky od původního složeného pojmenování. Kromě toho – jak Pravidla výslovně uvádějí – výslovnost slov *sváz* a *sjazd* není ustálená, vyslovuje se *zváz* i *sváz*, *zjazd* i *sjazd* atd. Rozlišují se podle významu dvojice *správa* (vedení) – *zpráva* (zvěst) a *smena* (pracovní) – *zmena* (na př. programu). Vedle toho Pravidla pokládala za nutné výslovně zdůraznit, že ve slovech *sloh, sloha, svah, smer* (*smerný, smernica, smerovat*), *nesmierny, svitok* se píše i vyslovuje *s*. Jsou to vesměs slova, jež se už více méně cítí jako slova jednoduchá, nesložená s předponou. Svým jasným předpisem pak chtějí Pravidla dosáhnout ustálení výslovnosti těchto slov, jež dosud kolísají.“ (Váhala 1954)

Další změna v psaní předpon *s-* a *z-* nastala s vydáním pravidel v roce 1970. Ta změnila stav v podstatě na současný; podle výslovnosti „píšeme rovnako aj slová, ktoré majú odlišný význam, ... ale rozlišujeme *zmena* (napr. *zmena programu*) a *smena* (*pracovná smena*)“ (PSP 1970, s. 14).

I tato poslední výjimka byla později zrušena pravidly z roku 1991, kdy se pro oba významy stanovilo jednotné psaní *zmena*: „Namiesto staršej pravopisnej podoby *smena* (vo význame „vymedzený pracovný čas“) používame v zhode s výslovnosťou⁷⁷ pravopisnú podobu *zmena*“ (PSP 1991, 33).

Kde tedy výslovnost kolísala a v jazykovém povědomí nebylo pevně ukotveno, zda je slovo předponové, či nikoli, byla postupně kodifikací zavedena jednotnost.

⁷⁵ Do té doby se psaní *s(o)-* a *z(o)-* řídilo podobně jako v češtině velkou měrou významem. Rozlišovala se tehdy i výslovnost *so/zo* (viz pomůcky pro psaní *s/z* podle příbuzných slov, kde je vokalizovaná varianta – *spona* podle *sopnem*; PSP 1940, s. 53).

⁷⁶ Ve slovenštině se uskutečňuje asimilace tehdy, pokud se na morfemátické hranici setká znělá párová souhláska s neznělou (párovou i nepárovou) nebo neznělá párová se znělou (párovou i nepárovou) či se samohláskou (Kráľ 2005, s. 54).

⁷⁷ Slovník slovenského jazyka (1964) ještě u hesla *smena* uvádí dvojí možnou výslovnost, [sm] i [zm].

Rovněž významové rozlišování pomocí výslovnosti u vokalizovaných předpon, které ještě muselo být např. v padesátých letech živé, protože se o něj do té doby opíralo psaní *s-* a *z-* v případech, kde předpona vokalizovaná nebyla, bylo sjednoceno (slabičná podoba předpony *s-* i *z-* byla od roku 1953 vždy *zo-* – „ve shodě s výslovností“; PSP 1953, s. 24).

Jedním z bodů diskuse kolem nových pravidel v 50. letech bylo ostatně i to, že se od sebe „odtrhují“ předpony a předložky. „Tak např. předložka *s* podržuje ve spojení se 7. pádem svůj význam (spojování dohromady, spolu), ale předpona *s-* jej ztrácí. Přitom však je jisto, že ve vědomí uživatelů spisovné slovenštiny tato původní souvislost významu předložky a předpony dosud žije a patrně bude ještě dlouho žít a novému způsobu psaní bude nutno se učit.“ (Váhala 1954)

Rozdíly mezi významy předpon *s-* a *z-* se tedy ve slovenštině během poměrně krátké doby setřely (aspoň pokud můžeme soudit podle příruček) a obě předpony splynuly v jednu, která v sobě nese sémantické rysy obou dvou. Kodifikační Krátký slovník slovenského jazyka samostatná hesla vykládající význam předpon neobsahuje, Slovník spisovného jazyka, který vycházel v letech 1959–1968, však ano. U obou hesel, *s-* i *z-*, jsou uvedeny prakticky tytéž významy (slučování, pohyb shora dolů, změna stavu, pohyb nahoru nebo vzplanutí děje⁷⁸, změna pohybu, omezovací způsob slovesného děje, rezultativní způsob slovesného děje, čistě vidový význam anebo je nadbytečná; předpona *s-* má navíc knižně odstíněný distributivní význam a vyjadřuje spolu s příponou *-nú* jednorázový způsob slovesného děje).

Předpona *vz-* se stejně jako v češtině píše v souladu s morfeomatickým principem, a i když se ve výslovnosti asimiluje na *vs-*, v pravopise to nemá dopad. Vyjadřuje pohyb nahoru nebo proti něčemu, náhlý vznik nebo zmohutnění děje anebo ztrácí charakter předpony (SSJ). Ve slovech, kde se její význam a podoba redukcí na *z-* postupem času zastřely, splynula s předponami *s-* a *z-*.

⁷⁸ V případech, kde jde o etymologickou předponu *vz-*.

8.1.2 Polština

Ještě dál než slovenština došla polština: sloučila nejen prefixy, jejichž psaní se podobně jako ve slovenštině řídí výslovností⁷⁹, ale i předložky *s* a *z* – resp. staropolské předložky *s* (*z*) a *iz*⁸⁰ –, jež zredukovala na jednu, a to znělou variantu *z*⁸¹.

Podle Všeobecného slovníku jazyka polského (USJP) mají slovesné předpony *s-* i *z-* funkci prostě zdokonavující, nesou význam „spojení v celek, dohromady, směřování ke společnému bodu“, „pohyb shora dolů, odstranění něčeho z povrchu“. U předpony *z-* navíc uvádí „změnu směru, oddálení od něčeho, pohyb zevnitř“ a u předpony *s-* „vyčerpání materiálu, činnosti“, eventuálně ve spojení se *się* ještě významy „obklopit se tím, co vyjadřuje základové slovo“ a „dát něčemu nebo získat charakter toho, co označuje základové slovo“.

Wz- má podobně jako v češtině význam zdůraznění počátku, intenzifikace děje nebo dovedení k tomu, co označuje základové sloveso. (Doroszewski 1958–1969)

I když i v polském pravopisu funguje vedle fonetického principu i princip morfematický, tedy zachovávání jednotné formy morfémů, například právě u neslabičných předpon *z-* a *wz-* tento princip ustupuje psaní podle výslovnosti (WSO, s. 10).

Předpona *z-* má tři možné pravopisné varianty, *z-*, *s-* a *ś-*, které jsou voleny v závislosti na následující hlásce. *Z-* se píše před samohláskami, před znělými souhláskami a bez ohledu na výslovnost ještě před písmenem *h* a před *s* nebo *si*, které označují souhlásku *ś* nebo *sz*.

S- se píše před neznělými souhláskami, *ś-* se píše před spojení písmen *ci*, které označuje souhlásku *ć* nebo spojení hlásek *ci*.

I u předpony *wz-* je asimilace reflektována v grafické podobě, proto má čtyři varianty, *wz-*, *ws-* a *wesz-*, *wes-* s vkladným *e*, které je podmíněno historicky; tuto podobu nacházíme před seskupením souhlásek. V ojedinělých konkrétních případech má předpona *wz-* formu *wsz-* nebo *wś-*. (WSO, s. 25n.)

⁷⁹ A k tomuto způsobu zápisu došla polština též dříve než slovenština. Už v pravidlech polského pravopisu z roku 1923 jsou uvedeny zásady psaní předpony *s-* a *z-* v závislosti na znělosti následující hlásky (viz Drzewiecki 1923, s. 83).

⁸⁰ Viz Borys 2005.

⁸¹ Stejný vývoj jako v polštině nastává podle Ertlova článku Zánik předložky *s* i v češtině, kde v obecné výslovnosti až na několik výjimek v sedmém pádě u osobních zájmen existuje též pouze znělá varianta. „Toto splynutí předložek *s* a *z* ve výslovnosti obecné je tedy tím zajímavé, že se tu takřka před našima očima provádí bez cizího zasažení táž jazyková změna, která se z týchž asi příčin vykonala v jazyce polském už před několika stoletími.“ (Ertl, 1928)

8.1.3 Lužická srbština

Podle Dickeyho v lužické srbštině (čerpal data z hornolužické srbštiny) nastal podobný vývoj jako v ostatních západoslovanských jazycích. Funkci českých předložek *s* a *z* v ní stejně jako v polštině zastává jedna předložka *z* (Völkel 2005), Dickey mluví i o jedné předponě s dvěma alomorfy *s-/z-*. Předpona *wz-* ustoupila na úkor předpony *s-/z-*, starší etymologický pravopis se *wz-* (*wzbudzić*) ustoupil novějšímu zjednodušenému psaní (*zbudzić*) (Dickey, s. 21n.). Prawopisny słownik hornjoserbskeje řeče (Völkel 2005) obsahuje pouze dvě slovesa s předponou *wz-*, pravděpodobně již lexikalizovanou (*wzac* a *wzdać*).

8.2 Jihoslovanské jazyky

8.2.1 Slovinština

Velice komplikovaný je stav ve slovinštině. Kromě předpon *s-* a *z-*, které sloučila v jednu se společnými významy původních **sb-* i **jbz-* (výchozí variantou je znělá, *z-*), jejíž psaní se podobně jako např. v polštině řídí znělostí následující hlásky, si ponechala ještě jednoho nástupce praslovanského *jbz-*: *iz-*. Tuto předponu ale často nacházíme v redukované podobě bez *i-*, přičemž poté už i v psané variantě podléhá asimilaci, a je zapisována jak *z-*, tak *s-* (pokud si počáteční *i-* uchová, asimilace se graficky neprojevuje). *Z-* a *s-* navíc mohou být i redukované varianty předpon *vz-* a *raz-*. (Toporišič 2001)

Dickey (2007, s. 24) na základě výpovědí mluvčích slovinštiny uvádí, že (spisovný) hovorový jazyk užívá pouze variant *s-/z-*, výjimkou je pouze čistě elativní význam, kde *iz-* nad neslabičnými variantami převažuje.

U předložek panuje podobná situace: *z*, *s* jsou varianty předložky, která se pojí s genitivem i instrumentálem, *iz* se pojí s genitivem a její základní význam je elativní. Rozdíl mezi *z* s genitivní rekcí a *iz* je v tom, že každá má jiný statický protějšek: pro *z* je to *na*, pro *iz* je to *v*. (Toporišič 2001)

8.2.2 Srbština a chorvatština

Srbština a chorvatština předpony (ani předložky) vycházející ze **sb-* a **jbz-* nesloučily. Jejich reflexy *s-* a *iz-* (vokalizované varianty jsou *sa-*, *iza-*) oba dva

podléhají asimilaci, a mají tedy i v písmu varianty *is*, a *z-*, ale jejich forma zůstává disparátní a jejich významy víceméně také, i když jsou si blízké.

Ekvivalentem předpony *vz-* je tu předpona *uz-*, která má význam „směr nahoru“, vyjadřuje ingresivnost a také se pomocí ní tvoří budoucí čas: „tvori perfektivni prezent za moment u budućnosti (uzmognem)“ (Anić 1998).

Uz je chorvatštině a srbštině také předložka a pojí se s akuzativem. Předložka *s* má dvojí rekcí, genitivní a instrumentální, a předložka *z* se pojí s genitivem. (Anić 1998, Jeníková 1982)

Výjimkou na chorvatském území jsou kajkavské dialekty, blízké slovinštině, ve kterých se *iz* rovněž redukuje na *z*, jako předložka i jako předpona. Také v několika čakavských dialektech probíhají podobné změny. (Dickey 2007, s. 29n.)

8.2.3 Makedonština a bulharština

Tyto dva jazyky nezachovaly pádové koncovky u jmen, pády jsou vyjadřovány pomocí předložek. Zde rovněž neproběhlo sloučení předpon nebo předložek **j_{bz}* a **s_b*. V makedonštině mají předložky a předpony formy *iz* a *so* nebo *s*, v bulharštině *iz* a *s* (*se*).

Předpona *so-/s-* nese podobné prostorové významy jako české *s-*, ale má také význam „změna stavu“, často se její pomocí tvoří slovesa ze jmenných základů (jako českou předponou *z-*). Předpona *iz-* má elativní prostorový význam, znamená i „plné dokonání, dohnání k výsledku“ či velkou míru děje, často odpovídá české předponě *vy-*. Také se její pomocí tvoří distributiva. Dickey (2007, s. 30) uvádí, že předpona *iz-* v těchto jazycích (stejně jako v chorvatštině a srbštině) zůstala velmi produktivním rezultativním a perfektivizačním prostředkem; *iz-* je statisticky nejčastějším „prázdným“ prefixem v bulharštině. Obě předpony mají asimilované varianty: *is-* a *z-*. (Hora 1959, Digitalen rečnik na makedonskiot jazik, Hora 1999)

8.3 Východoslovanské jazyky

8.3.1 Ukrajínština a běloruština

V ukrajínštině a běloruštině je reflexem praslovanského **j_{bz}* nikoli *iz*, ale *z*. Tím pádem byla splněna podmínka pro splývání předpon i předložek *s* a *z*. Už ve

staroukrajínštině (14.–15. století) byly *iz-/is-* pouze foneticky podmíněnými variantami *z-/s-* (Dickey 2007, s. 27). V dnešní ukrajinštině má předložka primární podobu *z* a varianty *iz* a *zi*. Pojí se s genitivem, akuzativem i instrumentálem. (Šišková – Savický 2008)

8.3.2 Ruština

Staroruština (11.–13. století) měla podobně jako staroslověnština prefixy *sъ-* a *iz-*. V ruštině se však na rozdíl od ukrajinštiny zachovala forma *iz-*, a proto nedošlo ke splynutí obou předložek ani předpon. Jejich reflexy jsou *iz-* a *s-*. (Dickey 2007, Kopečný 1973)

9. Závěr

Přes veškerou snahu o zjednodušení „návodů“ na správné psaní *s-* a *z-* je tato oblast stále jednou z těch problematických v českém pravopise. Neexistuje jednotící princip, kterým by se pisatelé mohli řídit.

Významové hledisko je považováno za nejdůležitější, ale jeho interpretace není snadná. Je často velmi obtížné odlišit významy předpon *s-* a *z-* (kromě těch několika, kde je produktivní vždy jen jedna) – obě mohou být čistě vidové, distributivní, příručky jim oběma připisují modifikaci významu ve smyslu velké i malé míry děje, obě byly někdy spojovány s významem „likvidace“. V minulosti se jim významově blížila i předpona *vz-* a i dnes se také kvůli redukované výslovnosti tam, kde je její původní význam už zastřený, střídá s předponou *z-*.

Vedle hlediska čistě významového se přihlíží i k jiným faktorům, výslovnosti, analogii, tradici. Další obtíží je, že předpony *s-* a *z-* ve většině případů zvukově splývají (jen před jedinečnými souhláskami *ne*).

Proto při snahách o sjednocení a kodifikaci v této oblasti vždy existovalo kolísání a neurčitost. Kvůli silné tradici historického přístupu se nikdy nepřistoupilo k zásadní změně jako např. ve slovenštině, kde nabyt vrchu výslovnostní princip (samozřejmě přitom hrály roli i jiné, vnitrojazykové faktory než jen konzervativnost kodifikace, čeština a slovenština nejsou totožné).

Otázkou je, zda rozdíly, které zachováváme mezi *s-* a *z-* v pravopise, existují, respektive mají základ i v jazykovém povědomí.

Stejně jako došlo k úplnému sloučení předpon v ostatních západoslovanských jazycích a i u nás v případě předložek *s* a *z* v genitivu, může časem dojít i k naprostému sloučení předpon *s-* a *z-* v jednu. Tento stav považuje za aktuální, ba trvajícím už od období staročeštiny, Dickey (2007). Podle něj je udržován v zásadě už jen pravopisnou kodifikací. Je možné, že na tom má právě umělé udržování odlišné grafické formy velký podíl, ale tvrzení, že v jazyce už rozdíl mezi těmito předponami není a jsou to jen alomorfy jedné předpony, by bylo potřeba podložit dalším výzkumem.

Tomu, aby předpony *s-* a *z-* mohly být chápány jako jedna a mohly tak fungovat i v jazykovém povědomí mluvčích češtiny, brání fakt, že ne všechny významy jsou sdílené oběma předponami. Nejsilněji se vymyká podle mého názoru význam

„dohromady“ předpony *s-*, což je podpořeno faktem, že i předložka nesoucí podobný význam (pojící se se sedmým pádem) je jasně sémanticky odlišitelná. Druhým výrazným významem, který nese pouze předpona *s-*, je „dolů“ – menší míra „samostatnosti“ významu je podpořena tím, že je již potlačeno ekvivalentní vyjadřování tohoto prostorového významu předložkou *s-* s genitivem.

Dále sloučení předpon stále brání fonologická platnost *s-* a *z-* u některých slov – tedy případy, kde předpony rozlišují význam a zároveň jsou obě vyslovitelné (*sjednat/zjednat, slíbat/zlíbat* atp.). Povědomí o významu je udržováno i díky slovům, kde jsou vyslovitelné obě varianty, ale jen jedna je pocíťována jako smysluplná (*sesednout, sezdat, sejít se*).

Na druhou stranu, kromě sloučení předložek *s* a *z* v genitivu a situace v jiných západoslovanských jazycích právě to, že pravopisným pravidlům o psaní *s-* a *z-* se musíme učit, že v mnohých případech jde u správného psaní těchto předpon pouze o „rozhodnutí shora“, kodifikační zásah, nasvědčuje, že ne vždy jde při rozlišování *s-* a *z-* o princip vycházející „z jazyka“, existující v jazykovém povědomí.

Kompromisní by byla taková interpretace, že existuje jedna předpona *s-/z-* s dvěma alomorfy, která má rezultativní a distributivní významy a může zdokonavovat sloveso bez přidání lexikálního významového odstínu, ale vedle ní ještě zůstává samostatná předpona *s-* s prostorovými významy dolů a dohromady a samostatná předpona *z-* s původním elativním (dnes už abstraktně přeneseným) významem.

V pravopisné praxi tato varianta ovšem nepřináší řešení. Naráželo by se na problémy s interpretací subsumpčních předpon a případů, kde se předponovost v povědomí už ztrácí – podobně jako dnes; nehledě na silnou pozici (psané) předpony *z-* při perfektivizaci nových slov.

Na příkladu slovenštiny můžeme vidět, jaký vliv na chápání významu předpon může mít právě pravopisná kodifikace a že vývoj v tomto směru může postupovat poměrně rychle. Nicméně radikální změna pravidel pro psaní *s-* a *z-* je v našich společenských podmínkách, domnívám se, nemožná. Postupné zásahy by ovšem mohly časem vést k tomu, že se významové rozdíly, které ještě mezi *s-* a *z-* cítíme, zastřou a bude existovat pouze jedna předpona.

Seznam použité literatury

ANIĆ, Vladimir 1998. *Rječnik Hrvatskoga jezika*. Zagreb : Novi Liber.

BĚLIČ, J. – KAMIŠ, A. – KUČERA, K. *Malý staročeský slovník* [on-line]. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1978. Verze 0.4.2. [cit. 23. 6. 2014]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný na <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

BORYŚ, Wiesław 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków : Wydawnictwo literackie.

CEJNAR, J. 1969. Odras znělostní asimilace sykavek v spřežkových pravopisných systémech v češtině. *SaS*, roč. 30, č. 2, s. 150-156.

ČECH, E. – KAŇKA, J. 1956. *Pravopisná norma*. Praha : SPN.

ČEJKA, M. – ŠLOSAR, D. – NECHUTOVÁ, J. (eds.) 1991. *Gramatika česká Jana Blahoslava*. Brno : Masarykova univerzita.

DICKEY, Stephen M. 2007. S-/Z- and the Grammaticalization of Aspect in Slavic. *KU ScholarWorks* [on-line]. University of Kansas, 2007. ISSN: 1408-2616 [cit. 10. 7. 2014]. Dostupné na <<http://hdl.handle.net/1808/1673>>.
Digitalen rečnik na makedonskiot jazik. [on-line, cit. 10. 7. 2014] Dostupný na: <<http://makedonski.info>>.

DOKULIL, M. 1962. *Tvoření slov v češtině I: Teorie odvozování slov*. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd.

DOROSZEWSKI, W. 1958–1969. *Słownik języka polskiego* [on-line]. Warszawa : PWN [cit. 3. 7. 2014]. Dostupné na <doroszewski.pwn.pl>.

DOROVSKÝ, I. – DRAGI, S. 1994. *Česko-makedonský a makedonsko-český slovník*. Brno : Masarykova univerzita.

- DRZEWIECKI, K. 1923. *Pisownia polska*. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa.
- ERTL, Václav 1928. Zánik předložky s. *NŘ*, roč. 12, č. 4, s. 85-87.
- ESJS 15 = (2005) *Etymologický slovník jazyka staroslověnského 15*. Brno : Tribun.
- ESJS 5 = (1995) *Etymologický slovník jazyka staroslověnského 5*. Praha : Academia.
- ESSČ = *Elektronický slovník staré češtiny. Vokabulář webový* [on-line]. Verze 0.4.2. [cit. 5. 7. 2014]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný na <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.
- GEBAUER, Jan 1963. *Historická mluvnice jazyka českého I: Hláskosloví*. Druhé, doplněné vydání. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd.
- HANKA, Václav 1849. *Mluvnice českého jazyka na základě soustavy Dobrovského*. Praha : Václav Hess.
- HIRSCHOVÁ, M. 1977. Vzájemné vztahy předpon a předložek ve vazbách s prostorovým významem, *SaS*, roč. 38, č. 2, s. 103-111.
- HMČ = (1986) LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J. *Historická mluvnice češtiny*. Praha : SPN.
- HOLUB, J. – LYER, S. 1968. *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. Praha : SPN.
- HORA, K. 1959. *Bulharsko-český slovník*. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd.
- HORA, K. 1999. *Makedonsko-český slovník s makedonskou gramatikou*. Praha : Euroslavica.
- HUJER, O. 1961. Praslovanské vьz- a jьz- v češtině (Sborník filologický 7, 1922). In *Príspevky k historii a dialektologii českého jazyka*. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd.

Internetová jazyková příručka [on-line, cit. 14. 7. 2014]. Jazyková poradna Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný na <<http://prirucka.ujc.cas.cz>>.

JANEČKOVÁ, M. 2009. *K jazyku českého baroka: hláskosloví, pravopis a tisk, označování kvantity*. Praha : Arscli.

JENÍKOVÁ, A. 1982. *Srbocharvátsko-český slovník*. Praha: Academia.

JUNGSMANN, Josef 1989. *Slovník česko-německý*. Ed. Petr, Jan. Vydání II. Praha : Academia.

KOPEČNÝ, F. 1956. Dvě nové práce o prostě vidových předponách v češtině, *SaS*, roč. 17, č. 1, s. 28-35.

KOPEČNÝ, F. 1962. *Slovesný vid v češtině*. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd.

KOPEČNÝ, F. 1973. *Etymologický slovník slovanských jazyků: slova gramatická a zájmena I*. Praha : Academia.

KRÁL, Á. 2005. *Pravidlá slovenskej výslovnosti*. Martin: Matica slovenská.

KRAUS, J. 1991. Pravopis jako součást kultury. In *Co přinášejí nová pravidla českého pravopisu*. Praha : Ústav pro jazyk český ČSAV.

LEBEDOVÁ, S. 1984. Spojování sloves cizího původu s českými předponami. *NŘ*, roč. 67., č. 3, s. 117-120.

M. HIRSCHOVÁ 1977. Vzájemné vztahy předpon a předložek ve vazbách s prostorovým významem, *SaS*, roč. 38, č. 2, s. 103-111.

MACHEK, Václav 1968. *Etymologický slovník jazyka českého*. 2., opravené a doplněné vydání. Praha : Academia.

MALEC, O. 1938. Moravská varianta spisovné výslovnosti české (Příspěvek k diskusi), *SaS*, roč. 4, č. 2, s. 90-96.

MARTINCOVÁ, O. 1991. Devadesát let pravopisných příruček. In *Co přinášejí nová pravidla českého pravopisu*. Praha : Ústav pro jazyk český ČSAV.

- MČ1 = (1986) *Mluvnice češtiny 1*. Praha : Academia.
- MČ2 = (1986) *Mluvnice češtiny 2*. Praha : Academia.
- NEČAS, Daniel (ed.) 2001. Štejer, Matěj Václav: *Žáček, aneb výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psátí neb tisknouti*. Praha : Akropolis.
- PČP 1902 = (1902) *Pravidla hledící k českému pravopisu a tvarosloví: s abecedním seznamem slov a tvarů*. Praha : Císařský královský školní knihosklad.
- PČP 1903 = (1903) *Pravidla hledící k českému pravopisu a tvarosloví: s abecedním seznamem slov a tvarů*. Praha : Císařský královský školní knihosklad.
- PČP 1913 = (1913) *Pravidla českého pravopisu s abecedním seznamem slov a tvarů*. Praha : Císařský královský školní knihosklad.
- PČP 1921 = (1921) *Pravidla českého pravopisu s abecedním seznamem slov a tvarů*. Praha : Školní nakladatelství.
- PČP 1941 = (1941) *Pravidla českého pravopisu s abecedním seznamem slov a tvarů*. Praha : Školní nakladatelství pro Čechy a Moravu.
- PČP 1957 = (1957) *Pravidla českého pravopisu*. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd.
- PČP 1974 = (1974) *Pravidla českého pravopisu*. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd.
- PČP 1993 = (1993) *Pravidla českého pravopisu*. Praha : Academia.
- PMČ = (1995) *Příruční mluvnice češtiny*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny.
- POLDAUF, I. 1954. Spojování s předponami při tvoření dokonavých sloves v češtině, *SaS*, roč. 15. č. 2, s. 49-65.
- POLDAUF, I. 1956. Ještě k „prostě vidovým předponám“ v češtině, *SaS*, roč. 17, č. 3, s. 169-172.
- PORÁK, J. 1979. *Humanistická čeština: hláskosloví a pravopis*. Praha : Univerzita Karlova.
- Pravidla pravopisu 1862*. Praha : C. a k. školní knihosklad.

- PSJČ = (1935–1957) *Příruční slovník jazyka českého*. Praha : Státní nakladatelství, Školní nakladatelství, SPN.
- PSP 1940 = (1940) *Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom*. Matica slovenská.
- PSP 1953 = (1953) *Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom*. Bratislava : Slovenská akadémia vied.
- PSP 1970 = (1970) *Pravidlá slovenského pravopisu: s pravopisným a gramatickým slovníkom*. Bratislava : Slovenská akadémia vied.
- PSP 1991 = (1991) *Pravidlá slovenského pravopisu*. Bratislava : Veda.
- REJZEK, Jiří 2001. *Český etymologický slovník*. Voznice : Leda.
- SEDLÁČEK, M. 1993a. K vývoji českého pravopisu. Část 1. *NŘ*, roč. 76, č. 2., s. 57-71.
- SEDLÁČEK, M. 1993b. K vývoji českého pravopisu. Část 2. *NŘ*, roč. 76, č. 3., s. 126-138.
- SEKANINOVÁ, E. 1968. Analýza sémantiky komponentov v predponovom slevese. In *Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české III*. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd.
- SEKANINOVÁ, E. 1973. Klasifikácia předpon v slovanských jazycích (na základe štruktúrno-sémantickej analýzy). Československé přednášky pro 7. mezinárodní sjezd slavistů: lingvistika, Praha : Academia.
- SOCHOVÁ, Zdeňka 1976a. Pravopisná úprava sloves a jiných slov s předponami s(e)- a z(e)-. *NŘ*, roč. 59, č. 2, s. 77-82.
- SOCHOVÁ, Zdeňka 1976b. Nová pravopisná úprava předložek s(e) a z(e). *NŘ*, roč. 59, č. 3, s. 132-135.
- SSJ = (1959–1968) *Slovník slovenského jazyka*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- SSJČ = (1960–1971) *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha : Československá akademie věd.

- SVOBODOVÁ, I. 1991. Přehled ostatních úprav v nových Pravidlech. In *Co přináší nová pravidla českého pravopisu*. Praha : Ústav pro jazyk český ČSAV.
- ŠIMEK, F. 1947. Slovníček staré češtiny [on-line]. Verze 0.4.2. [cit. 28. 6. 2014]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný na <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.
- ŠIŠKOVÁ, R. – SAVICKÝ, N. 2008. *Ukrajinsko-český a česko-ukrajinský slovník*. Voznice : Leda 2008.
- ŠLOSAR, D. 1974–1975. Vývoj funkcí slovesného prefixu vz- v češtině. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A 22–23*. Brno : Masarykova univerzita.
- ŠLOSAR, D. 1978. Úloha slovesné prefixace ve staré češtině a její vývoj. In *Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů (Záhřeb 1978): lingvistika*. Praha: Academia.
- ŠLOSAR, D. 1981. *Slovotvorný vývoj českého slovesa*. Brno : Univerzita J. E. Purkyně v Brně.
- ŠMILAUER, V. 1942. *Co nového v Pravidlech českého pravopisu 1941?*. Praha : Školní nakladatelství pro Čechy a Moravu.
- ŠMILAUER, V. 1971. *Novočeské tvoření slov*, Praha : SPN.
- TOMÍČEK, J. S. 1862, *Pravopis český dle ústrojnosti českého jazyka*. Druhé, rozmnožené vydání. Praha : Tempský.
- TOPORIŠIČ, J. 2001. *Slovenski pravopis*. Ljubljana : SAZU.
- TRÁVNÍČEK, F. 1923. *Studie o českém vidu slovesném*. Praha : Česká akademie věd a umění.
- USJP = (2003) *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN.
- VÁHALA, F. 1954. Pravidla slovenského pravopisu. *NŘ*, roč. 37, č. 1-2, s. 33-39.
- VÁHALA, F. 1956. Vyjde nové vydání Pravidel českého pravopisu, *NŘ*, roč. 39, č.7-8, s. 214-223.
- VÁHALA, F. 1957. Psaní předložek a předpon s a z. *NŘ*, roč. 40, č. 9-10, s. 249-259.

VACHEK, J. 1933. Český pravopis a struktura češtiny. *Listy filologické*, roč. 60, s. 287-320.

VAJDLOVÁ, Miloslava 2013. Ke konkurenci předpon s-, z-, vz- (nejen) ve staré a střední češtině. *SaS*, roč 74, č. 4. s. 269-279.

Völkel, P. 2005. *Pravopisny słownik hornjoserbskeje řeče*. Budyšin : Ludowe nakładnistwo Domowina 2005.

WENZL, J. 1886. *Pravopisný ukazatel: který založil Jos. Wenzl a vydali Frant. Bílý a Jul. Roth*. Praha : Tempský.

WSO = (2003) *Wielki słownik ortograficzny PWN: z zasadami pisowni i interpunkcji / opracowanie zasad pisowni i interpunkcji polskiej*. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN.

ZIMA, J. – SOCHOVÁ, Z. 1964. Slovesa s předponami s(e)- a z(e)- v slovníku a v pravopise. *SaS*, roč. 25, č. 4, s. 270-273.

Seznam zkratk

ie., ide.	indoevropský
stsl.	staroslověnský, staroslověnština
stč.	staročeský, staročestina
nč.	novočeský
dial.	dialektický, nářeční
ukr.	ukrajinský
čak.	čakavský
kajk.	kajkavský